

Іван Корсак

Завойовник
ЄВРОПИ

УКРАЇНСЬКА
КЛІО

Іван Корсак

Завойовник ЄВРОПИ

Роман

Ярослав
Вал
Київ 2011

Видавнича рада:

Віктор Баранов, секретар НСПУ, головний редактор журналу «Київ»; **Михайло Ватуляк**, голова Асоціації видавців і книгорозповсюджувачів Львівщини; **Сергій Грабар**, письменник; **Григорій Гусейнов**, головний редактор журналу «Кур'єр Кривбасу», лауреат Шевченківської премії; **Дмитро Іванов**, головний редактор газети «Гарт» (Чернігів), лауреат Шевченківської премії; **Володимир Загорій**, президент Ліги українських меценатів; **Світлана Короненко**, заступник директора каналу «Культура» Національної радіокомпанії України; **Іван Корсак**, головний редактор газети та радіо «Сім'я і дім» (Луцьк); **Лілія Максименко**, головний редактор видавництва «Ярославів Вал»; **Василь Простопчук**, головний редактор газети «Віче-інформ» (Луцьк); **Михайло Слабошпицький**, директор видавництва «Ярославів Вал».

Корсак, Іван

К 69 Завойовник Європи : роман / Іван Корсак ; художне оформл. Ігоря Женченка. — К. : Ярославів Вал, 2011. — 160 с.

ISBN 978-966-2151-94-7

Завойовувати землі та країни можна не тільки військами. В княжі часи вміли плести матримоніальні сіті, в яких опинялися не лише сильні світу того, а й держави...

Відомий майстер історичного роману Іван Корсак явив у цьому творі невідомі сюжети нашої історії і філософське її осмислення.

ББК 84.4УКР6

ISBN 978-966-2151-94-7

© І. Корсак, 2011
© І. Женченко, художне оформлення, 2011
© Видавництво «Ярославів Вал», 2011

I

І вдарили храмові дзвони, весільний радісний передзвін-перегук міді лункої поплив над головами тисячного люду, знімався піснею благословенною у голубу безкінечність небесну.

Для неї той подзвін насправді був погребальним.

— Вінчається раб Божий Ростислав, вінчається раба Божа Анна...

Слова, що відлунювали під храмовим склепінням, анічогісінько Анні не значили, смисл їх не сприймався і ніяк не вкладався у голову, тільки передзвін все ще не стихав у душі — похоронна мелодія по її молодих літах, по її дівочих мріях і мареннях.

Ні, вона зовсім не переймалася шлюбною позірною нерівністю: мовляв, Анна, донька уславленого короля угрів Бели IV, одного з найповажніших європейських монархів, виходить за Ростислава, сина князя Михайла Чернігівського, — шлюбиться з невдахою, який своє відстояти не здатен супроти сусідських князів. Мало чіпала її традиція, коли навіть по Різдву Христовому аж року 1243-го молодих парують, мов твар, не за почуттями, а за розсудком, небездоганним здебільшого, малозрозумілим та цілком суперечливим, — тут вдіяти нічого, традиція-бо міцніша за ці храмові мури. А передзвін сьогодні для неї був погребальним тому, що дзвони немов сумували та оплакували її кохання до іншого, її чисте і світле, незгасне ніколи вже почуття.

Ростислав на вінчанні стояв із міцно затиснутими вустами, напружено виструнчившись, мов перед військом, якому збирався наказати негайно вирушити у важкий і небезпечний похід; лише боковим якось зором він помічав, що діється на Анниному обличчі, сплаканому за ніч попередню, зблідлому неприродно, змарнілому та осунутому, та ще ловив час від часу коли жалісливі, а коли співчутливі погляди люду присутнього.

— Вітаємо, зичимо... — скоромовкою мимротіли, опустивши очі, придворні та відходили поспіхом вбік.

Ростислав Михайлович знав, що донька угорського короля заміж за нього виходила без особливого вистрибу. І не в тому річ, що не вдався зростом чи вродою, ні, «ладний хлопака», — прицмокувало нишком поштивте жіноцтво при польських князівських дворах. І навіть не тому, що король Бела є чи не наймогутнішим європейським володарем, а Ростиславову дідизну в той час нагло топтали татарські копита і заграви шугали зловісно над його землею.

Нелюбом йшов Ростислав мимоволі, і йому чисто по-людськи було її жаль.

Ще, піднімаючись храмовими східцями перед вінчанням, він легенько стис Аннину руку і докинув у напівголос:

— Можу вам висловити лишень співчуття... А ви мені?

У відповідь тільки зблиснув короткий і вельми колючий погляд, погляд малого звіра, загнаного в кут, у безвихідь, звірятки, що боронитися відчайдушно буде з останніх сил.

З усією пристрасстю серця молодого і тремтливого, уяви дівочої, романтичної і бентежної, закохалась вона в барона Іштвана, що став завсідником останнім часом при дворі королівському — в Анни аж холод під

нігтями брався, досить їй бодай поглядом ненароком зустрітися з молодим бароном.

Те знав Ростислав Михайлович, шепіт-перешпт серед придворного жіноцтва розноситься прудкіше тополиного пуху на свіжому вітрові. Він не зважив-таки на ті перешепти, не звик-бо лякатися негаданим перепонам: мало яку підніжку доля, лукаво всміхаючись, здатна підставити, мало які пороги чи перепони траплятися можуть на його шляху; мусить грудьми прокладати собі дорогу, розсікати ті перепони, як дужий-предужий тур, повноправний господар у волинській чи галицькій пуці, чагарник розсікає грудьми з лунким, роздратованим та загрозлигим ревом.

Дівоче захоплення Анни бароном його не вельми також перестрашило, з часом минеться, гадав, як раптова простуда наприкінці сирої весни, розвіється рожевий туман мрій і марень дівочих, коли запищать в пелюшках немовлята, а тим паче як підникне на ноги шмарката ще дівтора.

Але вже при вінчанні вперше його взяв переляк, раптово, як з нікудишньої, невеликої хмари падає навдивовижу рясний і холодний дощ. Ростислав не міг пояснити, чому, надягаючи Анні на палець вінчальну обручку, ненароком чомусь упустив її: дзенькнувши лунко в насталій тиші, вона котилася храмовою долівкою, зблискувало золото в мерехтливомі світлі численних свічок, багатенько нажаханих очей супроводжувало той шлях обручки, доки кілечко, описавши насамкінець коло, вляглося покірно біля ніг такого ж заціпенілого барона Іштвана.

І охнули мимоволі всі присутні у храмі, подивовані таким знаменням негаданим, що здавна ще віщувало шлюб нещасливий. Анна пополотніла, затисла щомоці свої кулачки, щоб не впасти на очах велелюддя та більший поговор не наробити, а старші жінки хрести-

лися перелякано, шепчучи молитву пересохлими раптом вустами.

За весільним столом ця напруга, непояснювана і незрозуміла тривога чомусь не минали, наречена сиділа неприродно прямовисно, мов кілка проковтнула: на її блідому заціпенілому обличчі годі було прочитати якусь думку, хіба інколи Ростислав ловив побіжний, лякливий і наче злодійкуватий погляд Анни у бік барона.

Дзвеніли бокали, лунали пишномовні, кучеряві і закрутисті здравиці, на які мовчки і стримано він з Анною лише головами кивали; за все весілля молодий з молодою хіба кількома словами перекинулися.

Стомлений, роздратований і виснажений від постійної напруги в час весільної церемонії, Ростислав — обачненько слід добирати кожне слово і достойним мав бути кожний жест — діяв у першу свою шлюбну ніч, як і належить чоловікові, владно й напористо, можливо, навіть навмисне грубо і безцеремонно. Він підгріб, як ведмідь впольовану жертву, Анну під себе, його стужавіле тіло з трудом, з опором неабияким, аж рипіло, ввійшло в її лоно, він тішився виголоднілими очима оголеною, до щему хвилюючою стрункою статурою, він знову і знову пхав, заганяв, заштовхував, аж ногами впираючись, свою стать все далі і далі, мружачись чомусь від утіхи й блаженства та подивовуючись глибиною цього зовсім невеличкого пізнаного живота, він весь входив у неї, тонучи у напівбезпам'ятстві, аж доки не стрясло потужно всього його, від п'ят до маківки, перед очима попливли різнобарвні кола — і він обм'як раптово та зсунувся.

Анна лиш скрикнула стиха в перший момент від незнаного досі болю, а далі лежала мовчки, ніяк не відповідаючи на ласки його і поцілунки, коли він муркотів, мов кіт вдоволений з масними очима; нехай,

думала вона, хай буде вже так, якщо судилося їй жити із цим чоловіком.

Досі на жінок Ростислав дивився здебільшого як на питво чи їстівне для воїна. Вони мали б втамовувати чоловічу спрагу, як пересохне в горлянці, або дати поживу виголоднілому чоловічому тілові — шмат добре запеченої смаженини, що парує і лоскоче ніздрі, а коли ту жінку позначила доля вродою, то скидалася вона ще й на смаженину, яка вдало присмачена різними там приправами: жінка існує винятково для воїна, для його втіхи, щоб на битву ступав з твердою душею і вдоволенням тілом; іншого жіночого призначення Ростислав до цих пір не уявляв, та й інше, гадав, навряд чи потрібне.

А як до тям прийшов Ростислав після першого разу та трішки віддихався, то знову підгріб Анну до себе, він зрозумів вже тепер, що тільки сам захопився собою, пам'ятав лиш про власну пристрасть, мало турбуючись про жінчине почуття: ниньки він діяв трохи обачніше, пробував різним робом розворушити жінку; то повертав спиною до себе і знову з натугою входив у неї, то, поклавши ноги її на власні плечі, ще глибше заходив у лоно, потопаючи у маленькому і неймовірно глибокому животі, то, як зовсім мала дитина, ссав Аннині груди, від чого вона було сперш здригнулась на мить — видавалося йому, що вже ожила, що прокинулось врешті її жіноче начало; але то тільки сталося на хистку мить, далі вона так само лежала незрушно, коли товк щомоці і з рвучким нестихним запалом: лежала під ним велика лялька, прекрасна в своїй наготі, але безживна якась, що на жодну ласку і витівку його чоловічу ніяк охоти не мала відповісти таким же запалом чи бодай видимістю.

Він взяв її ще кілька разів, доки не обезсилів, став просто викрученим, в'яленим і зневіреним у здатності з ляльки зробити живу і чуттєву жінку; нехай, встиг

подумати, ще не вечір, забуде з плином води у Дунаї вона свого барона, звикнеться, а може, й зродиться в ній якесь почуття до нього, то ж таки людина жива, не колода, на якій пострибав і зліз... «А щоб тобі курка на ногу наступила», — вилаявся він на когось, повернувся на бік і смачно та голосно захропів.

2

В перші дні по весіллі Ростислав Михайлович і вусом не повів на холодну зверхність та відчуженість Анни: нехай, думав собі, риба не без луски, Бог не без милування. Нехай, однаково усе минеться, час не таке ще гоїть... Звісно, те гостраком таки черкнуло його самолюбство та чоловічий гонор, але він звик тримати удар, до скрипу стиснувши зуби, витерпіти невдачу, втриматися на ногах по нищівній навіть поразці. Он у суперництві за такий милий йому Галицький княжий стіл куди скулкіше дісталось — і не розкис же він, не став хлопчаком безпорадним шмарклі обличчям розмазувати.

Він так тоді поспішав, мовби Долю хотів наздогнати.

Князь Ростислав Михайлович цього разу не шкодував улюбленого коня — змилена твар прудко ще мчала рівниною, але узгір'ями, піднімаючись, все частіше сапала і спотикатися почала. Князь із боярами та воями своїми, знесилені втому, як і їхні нещасні коні, поверталися додому в Галич з далекого бойового походу в Литву. Їм-бо спішити конче була потреба: вістун донесли, що поки в литовській землі вони воювали багаті набутки, князь Данило Романович вийшов з Холма і прямує до Галича, де Ростислав Михайлович від батька свого перед тим посів княжий стіл. Попри юні літа,

князь Ростислав розумів достеменно, що допустити першим Данила до мурів міста не можна ніяк: «Іч, забажалося Галича, як мерзлого у петрівку».

Швидко рухалася, здійснюючи куряву, довга-предовга колона війська, бувалі вої його не відставали, мов то не в них за спиною неймовірно далека дорога і вже котра недоспана ніч. Гірше було з боярами, не звиклими до таких бойових мандрівок, і найсміливіші з них вже не вперше просилися перепочинку. Князь тільки головою на те крутне і знову пришпорить коня, а кінь не мав уже сили надбавити ходи, хіба на чергового батога ображено і подивовано озирнеться лиш краєм ока: і чого з мене хочуть, мовби казав той докірливий погляд, я ж з останньої сили стараюся, не матимуть користі з того, як урешті впаду...

— Гей-гей, додати! — котилося лунко над головами вояків, як тільки притишувалося посування вервечки довжелезної.

Прудко мчала до Галича княжа дружина, звиваючись змією на вигинах і поворотах доріг, та ще прудкішими були думки в молодій Ростиславовій голові. Батько його, Михайло Всеволодович, княжив якраз у стольному Києві, йому ж довірив стіл Галича. Але ж батькове те княжіння було вельми непевне, хмарами саранчі на землі руські наповзали орди Батия, гіркі дими пливли над поруйнованими селами і містами, падали так любовно збудовані та оздоблені християнські храми, і тільки Бог міг знати, що трапиться завтра у стольному граді.

А Галич, надія є, може вистояти проти Батия, та й на поміч сусіда угра та поляка, як не втратили вони клепку та далі порога власного бачитимуть, сподіватися можна.

Зрештою, гадав молодий князь, поступитися Галичем він не повинен ще й тому, що рід їхній Ольговичів

має не менше прав на Велике княжіння, аніж Романовичі. Тож його пряма лінія від Олега Чернігівського, сина князя Святослава Ярославовича, третього сина Ярослава Володимировича, на долю якого по смерті останнього лишився Чернігів, — ці Олеговичі істинно є претендентами Великокняжої влади і не без підстав настирно оспорювали те достоїнство у нащадків Володимира Мономаха. Син Олега Чернігівського Всеволод тримав Велике княження з 1139 року по 1146 рік, внук же Всеволода Святослав був князем Чернігівським до 1210 року — деякий час володів він Києвом і по смерті право своє передав Михайлові, його, Ростислава, отцеві, право на Великокняже достоїнство землі руської.

Немов у лісі предковічному, де величними деревами здіймалися постаті предків-князів, ішов Ростислав, син Михайла, добре знаними стежками, і ні разу не заблукав у цьому хитромудрому родослівному лабіринті, зате кожного разу виходив на одну й ту ж розстань-думку: у нього, Ростислава Михайловича, на Галич не менше права, аніж в Данила Романовича, як і на Великокняжий стіл.

І знову пришпорював Ростислав коня, що вже ногами перебирав з останніх сил та все частіше спотикався, гнав нещасну тварину, навіть не озираючись на воїнство власне та на невитривалих бояр, що врешті й перепочину перестали просити.

Підганяв безупину князь. Але хіба за добу переходу до Галича трапилась дивна пригода, що змарнувала щонайменш четвертину денну. Ледве смерклося, як де не взялись вовки, пар з двадцять очей змигнули і засвітилися попереду. Захропли схарапуджені коні і стали дибки, стрій зламався, сутолока і шарварок зчинилися. Князь наказав у гудки гудіти, у бубни бити, криками голосними зграю лиху відганяти — і таки

повтікали вовчиська. Та як знову вишикувалися вояки і вже рушили у подальшу путь, та ж сама чи інша зграя раптово з іншого боку з'явилася, навіть без звичного остраху, світлячи голодними і жаскими очиськами, підбігала зовсім близенько. Вдруге харапудилися коні і рвали, аж піна летіла, до крові вудила, ламалася похідна колона і наставляли безлад та сум'ять. Відлякуючи лісову безконечну тишу, озвалися бубни, гудки загуділи в руках ратників, які сподівалися відігнатись таким же робом, як по першому вовчому нападі, відлуння котилося, спотикалося, перекочувалося нічними лісами і ріденькими перелісками, страхаючи не звичного досі до звуків подібних тутешнього звіра. Чомусь не боялися тільки вовки, то підбігаючи, то відскакуючи, клацаючи хижими пащами і ухиляючись спритно від лучників стріл, що навмання посилали їх зі свистом у темінь.

Такого дива не траплялося ні самому князю Ростиславові зустрічати досі, ані в оповідах чути від старших, бувалих у бувальцях і неблизьких переходах вояків. Напасти вовки могли на вершника одинокого, хай навіть на двох чи трьох наважитись зграя, але щоб стільки люду не побоялася перейняти...

Хижі вогники, зникнувши за деревами з одного боку, раптово через якийсь час з'являлися з протилежного, а то й забігали наперед — сірі тіні, розплавшись понад землею, при світлі тоненького місяця, що заледве вигулькнув край темно-синього неба, ввижались примарами потойбічними. І знову хропли та шарахались коні, доки стримати їх удавалося та приспокоїти, змішувалися вояцькі ряди. Так мало не до світанку тривав вовчий супровід, ламаючи стрій, драбуючи стомлений люд та гайнуючи час.

Вовки пропали так само раптово, як і з'явилися. Щоправда, в останню мить хтось вцілів-таки навман-

ня стрілою в найближчого звіра, бо почувся болісний звук.

Князь Ростислав оторопів на мить, спина похолола, і на шії виступив піт: вражений звір озвався не звичним голосом, скавучанням якимось, бодай на собаче схожим, то був зойк, який вирветься з болю хіба у людини; князь не повірив би, якби хто йому розказав, але те почув власними вухами. Він помилитись не міг, бо у ратних двобоях чи в битві найбільшій гущі не раз довелось чути і від легкої рани крик, і передсмертний зойк.

Та ніколи князеві було про те розмірковувати, шикувались вояки і продовжили путь. Всім еством князь Ростислав прагнув чимшвидше торкнутися воріт Галича, будь-яка інша думка видавалася зайвою, і він відганявся від неї, як від ранньовесняного комара кусючого чи від набридливої тутешньої мошкари, не міг відігнати тільки прикрої згадки про згааний час через оті витребеньки вовчі, а ще інколи напливав раптовий страх.

Ні, він не боявся сутички його воїв з дружиною Данила Галицького, попри літа молоді, ратне діло вже звичне, рубав з дивним спокоєм та байдужістю людські голови, як на княжім дворі на обід йому півня рубали, він тільки страхався у січі опинитись навпроти Данила Романовича. Як же зможе підняти меча князь Данило на нього, сестриноного сина, або як він, Ростислав, замахнеться сікти з хряскотом голову матеріному рідному братові?

Ще в очах Ростислава стояв той останній бій, поєдинок недавній: йому дивом вдалося від списа свого супротивника вивернутися та якимось ухилитися, спис лише ковзнув щитом. В ту ж мить Ростислав ударив мечем, всю силу вкладаючи, до краплини останньої, в той удар з відтяжкою — ще побачити встиг тільки

погляд свого супротивника. І не ляк, не жахливий біль від удару, бо навіть не встиг той біль зародитися, не кров супротивника, що цівкою пирскнула в обличчя князеве, а вразив чомусь Ростислава погляд: лише подив в очах голови тої встиг він побачити, голови, що від тіла вже відділялася під безжальним холодним металом, в одну лише мить він уздрів той погляд з подивом застиглим та гірким докором, що пробився крізь фарбований супротивника кров'ю світ.

Невже доля судила, думав князь Ростислав, так само зустрінеться з Данилом Романовичем, самому від вуя меча бути розрубаним, мов восени капустана головка для квашення, або, навпаки, підняти меча на брата своєї матері і зустрінеться з передсмертним поглядом Данилової голови, що покотиться в куряву, під копита кінські?..

Боже, думалося йому, яке неймовірне життя і які неймовірні обставини, в які інколи втрапить людина за чудернацьким і втаєним до пори розписом долі: він не повинен, з одного боку, просто так собі втратити княжий стіл, і так само немисливо підняти меча на дядька. Навіть судомами жах сковував від одної можливості очима зустрітись в смертному двобої...

Але й інша думка міць мала не меншу — якби так вже судилося, що в безпам'ятстві бою йому випало вічна-віч зіткнутися з дядьком Данилом, його рука із мечем не знала б вагань. Бо в цьому жорстокому світі або ти на коні, або супротивник, а ти десь під конем рачкуєш, стікаючи власною кров'ю, повзаєш в порохіві і в'язкому брудові, копитами стоптаний в шалові бойовища; і немає тут дядька, брата чи батька — ти князь, переможець, володар, тобі ця земля і все навкруги належати мають, або ж ти нікчема, невдаха слинявий, об якого знехотя і зневажливо витиратимуть ноги. Те писане і неписане право сильного не

тобою творене і тобі зась його касувати; в цьому світі в пошані лиш сила. Та сила здебільшого у мечі, і чим більше мечем здобудеш країв і країн, тим станеш величнішим, тим більше племен і народів прийдуть із дарами тобі вельми низенько вклонитися...

— Гей-гей, прудкіше! — знову котилося над запиленими і прибитими втомою головами.

І ось він, Галич, вже видніється крізь хитке мерехтіння повітря, горде місто на мальовничих пагорбах Дністра, чи не найбільше місто тогочасної Європи за площею, що верст на вісім простяглося з півночі на південь та більше десятка верст із сходу на захід, вже й обриси міста видніються і зблискують, сяють куполи Божих храмів на сонці.

А як вже розрізняти вдавалося постаті на замкових стінах, то вперше за довгу дорогу князь Ростислав призупинив коня. І холодом нараз взялася його спітніла спина, мовби притулився нею до крижаної стіни: його можуть випередити, інше військо під хоругвами, що злегка похитувалися на вітрі, підходило до міста.

І то було не марево, не видиво у розчервонілих з безсоння і втоми очах — підходило військо Данила Романовича, бо вістуні князя Данила завчасно у Холм прибігли і про похід Ростислава в Литву та ослаблений Галич оповіли.

Що діяти має він, досі ще князь Ростислав Галицький? Гарячкова думка металася, мов кішка в зачиненій палаючій хаті, та ніде не знаходилось виходу, — чи прийняти бій стомленим воїнством супроти куди свіжішої сили, чи відступитися, втратити княжий стіл?

...Боже, як мало часу забракло, — смеркалося у душі Ростиславовій, — він на мізер лише спізнався у Галич. Куди ж тепер, як діяти і що вчинити? То самогубство було б — іти зараз на приступ зі своїм вимордуним неймовірно тяжкою дорогою воїнством.

Стривожені бояри, які нараз наче забули про втому, обступили Ростислава Михайловича.

— І що скажеш тепер нам, княже? Куди йти поведиш? — озвався один, певне, найсміливіший.

«Диво в решеті: дірок багацько, а нікуди вилізти», — з серцем подумав князь. Наразі не мав він певної відповіді — бо ж, справді, куди пролягти його шляхові суджено з цієї землі, властиво належної древньому їхньому родові Ольговичів, чого мусить покинути землю, до якої приріс? І хто ж він тепер та кому потрібен, шмаркатий невдаха, якого приймуть, звісно, при інших монарших дворах, бо все ж таки князь, але хліб подадуть зневажливо, з принизливим жалем, наче відчпного, як милостиню жебракові, в душі тіпачись власною зверхністю; він буде просто нахлібником, якого, немов прибудне щеня, можна в будь-яку мить копнути за поріг на сльоту безпросвітню осінню чи на лютий колючий мороз... Йому хіба четвертину дня ось забракло, щоб першим у Галич ввійти та оборону утвердити.

— Куди ж подамось, княже? — пролунало ще раз скулким і немилосердним ударом.

— В угри... Там пошукаємо долі, — по довгій мовчанці сказав молодий князь, неголосно зовсім вимовив пересохлими вустами, але його почули усі. «Тепер знатимеш, як в один і той же час дві сороки за хвіст хапати — і Галич утримати, і в похід на Литву сходити», — вперше дорікнув сам собі. Він не мав іншого вибору, попри бунт душі власної: вона опиралася відчайдушно, корчилася з образи та злості, аж звивалася у непослухові. І все ж знайшов у собі сили її упокорити, бо воно ж у житті, як трапиться, — коли середа, а коли п'ятниця, бо таки ще не вечір, ще позмагається він з примхливою та вигадливою долею власною, він затисне на горлянці її свої кріпкі пальці, аж захрипить вона, закашлюючись та задихаючись, він зму-

силь витанцьовувати безсоромну й жорстоку долю тільки ним наказане. Істинно, ще не вечір...

Коли ж підійшов Данило Романович під стіни Галича, то відразу в настороженого і готового до оборони люду навпростець поспитав:

— Мужі-городяни! Допоки терпітимете тут прийшлих князів?

Недовго радилися городяни, недовго тривала облога, хоч частина іще вагалася та хиталась у думці, як перехожий на кладці хитнеться раптово і непевно для рівноваги змахне руками, та ухвалила врешті цілковита більшість: «Се есть державець наш, Богом даний!»

І розчинилися широко міські ворота, і входили в Галич вої Данила під привітні і схвальні вигуки. Хіба єпископ Артемій та двірський Григорій до останнього ще перечили та лукаві підстави шукали, але несила була їм проти громади постати. Тамуючи холод в очах та нервово облизуючись, з приклеєними і силуваними посмішками на лицях, мусили і вони поспішити назустріч:

— Прийди, княже Даниле! Візьми наш город!

І ввійшов урочисто в храм Богородиці князь Данило та посів втрачений було батьків стіл, і піднеслася над Німецькими воротами Галича горда хоругва Данила Романовича. Похилили голови зрадливі бояри, прощення стали просити.

— Зогрішили,— казали вони, — князя чужого тримали.

Не таїв на них серця Данило Романович.

— Матимете милість мою, тільки надалі так не чиніть, бо гірше вам буде.

...Давня і непроста суперечка Ольговичів та Романовичів.

То хмари грозові виступали між родами князя Данила і чернігівського князя Михайла Всеволодо-

вича, то випогоджувалося на якийсь час, а раптом знову між ними злі блискавиці змигували та лунко виляскували і гуркотіли. Воював безжально Данило Романович Чернігів, каміння в півтора перестріли у місто кидав таке, що четверо мужів заледве були його підняти здатні; відтавало з плином часу потрошки кригою вкрите серце, змінювалася ситуація — і гнів десь дівався, танув, як на озері меншає на очах остання крижина напровесні і непомітно стає водою.

В землю угорську по втраті Галича стелилася дорога вельми вибоїста Ростиславу Михайловичу, сватався він до дочки тамтешнього короля Бели IV, та не поспішав король дати згоду, все виглядав, прикладаючи долоню до брів, вигіднішу пару. Подався було Ростислав у польські краї, до вуй Кондрата, але й там не зазнав гостинності. І тоді князь Михайло, гординю облишивши, пропонує Данилові Романовичу угоду, де зрікається Галича. Добрим кроком сприйняв те Данило, на добро теж не забарився відказати добром:

— Вертайся, княже Михайле, у Київ, дарую тобі там стіл, а синові твоєму Ростиславові, на кормління Лучеськ я віддаю.

Не міг не вірити князь Данило і брат його Василько послам Михайла Всеволодовича, які прибули передавати слова свого володаря:

— Многократ провинилися ми оба перед вами, і многократ я шкоду робив тобі. Що я обіцяв, то того не сповнив... Нині ж клятвою клянуся тобі, що ніколи ото ворожнечі з тобою не буду мати.

І віддав князь Данило Михайлу Всеволодовичу його княгиню Олену, яку захопив було Ярослав Інгваревич, і яку Данило Романович перебрав до себе та тримав її в честі.

Як оглядав князь Ростислав Михайлович нові володіння із замкового узвишся у Лучеську, то різні

думки несподівані набігали. Тож яка краса навкруги... Тихоплинна ріка огинає замок, а за ним луки просторі, ще далі зеленіють предковічні ліси, де бродять рогаті лосі, як добрі духи цих незайманих пуцц, вищебечує там неполохане птаство, і лунко тури могутні ревуть в час весняного гону... А ще на всеньке життя запав йому в душу цвіт і запах бузку, що кущами ряснів чи не в кожній садибі вздовж вуличок Лучеська; те неабияк його дивувало, у Новгороді, який ще дитиною незлюбив, він не бачив такого; чудасія та й годі, думав не раз, тут набіги ворожі, тут інколи хліба бракує, а люд про квітку чи кущик якийсь клопочеться...

Тож яка краса навкруги, часто око людське зовсім нездатне Божу благодать побачити та оцінити, жити в мирі і злагоді з природою предковічною — і так само люд поміж собою; натомість ген на завершених роках тридцятих століття тринадцятого по Христовому Рождеству чоловік на чоловіка меча точить. То задрість і невситимість такі живучі, і ти сам, Ростиславе, їх досі нездатен з себе зішкребти, мов гнійну проказу, ти за те докоряв собі деколи у душі, та все ще не можеш віднайти потрібну для того силу...

Зустрівся якось під замком чоловік один дивний, старий-престарий, з вибіленим довгим волоссям, так літами відбілений, як і ляне волокно не відбілиться на сонці та росах: він ішов неспішно, чомусь високо піднімаючи ноги, — тому подивувався сперш Ростислав, доки не втямив, що то сліпий тільки так може іти.

— Що ж ти, старче, в дорогу вибрався сам, навіть без поводири? — не стримався князь спитати.

Спинився старий, перевів на князя незрячі очі свої, де замість зіниць більма великі лише виднілися.

— Творець дарував людині душею бачити, — повагом мовив старий. — А вона за очі куди зіркіша.

«Ого,— промайнуло у думці князеві, — чи не є цей старий нащадком яким древніх тутешніх волхвів? Вони ж бо й затемнення сонця і місяця передрікали і наперед знали долі людські».

— Він, княже, він, — відказав старий, мовби те Ростислав Михайлович вголос вимовив. — А затемнення, якщо хочеш, то й зараз наступить.

В ту ж мить небо раптово сіріти стало, зовсім як в надвечір'я, птахи, що сонно дрімали між гіллям, гуртом з дива озвалися, а як впала темінь негадана, протяжно й зловісно поблизу скрикнув сич.

В князя аж волосся заворушилося на голові, гусячими пухирцями шкіра вкривалася, наче щойно оце з води крижаної вийшов.

— Знаю більше, — вів далі дідок старечим і деренчливим голосом, звук ішов як від дерева, де не зрослося гілля, тільки третяся одне об друге і при найменшому вітрі скрипить. — Душа твоя вельми слави спрагла, півсвіту звоювати хотіла б... Та матимеш, зрештою, ти півсвіту, тільки не мечем його здобуватимеш. Інша доля судилася, та, що в краї, де сонце заходить...

І знову так само раптово настав звичайнісінький день, сутінки наче вітер здухнув, нічні птахи поміж гіллям принишкли, а сивий старий почалапавав далі, високо піднімаючи ноги, мов кожного разу поріг невидимий переступав.

Довго дивився йому вслід князь Ростислав... Щоправда, як проказав сліпець про душу, що вельми слави спрагла і півсвіту звоювати хотіла б, то несподівано густо почервонів чомусь Ростислав Михайлович.

Тим часом, хвиля татарська, заливши Русь, не спинилася і далі котилась невинно, залила вона вже землі угорські та польські. А як полягло коло Легниці польське військо, то зловісно скрипіли татарські вози, що везли дивовижні трофеї, — ті вози були вщерть

навантажені правими вухами забитих поляків. Не щастило й гоноровому королю Белі IV. Напровесні 1241 року передовий монгольський загін через карпатські проходи Мункач і Унгвар прорвався і несподівано з'явився під Пештом. Ще інша частина монгольського війська нестримно ішла через Молдавію і Трансильванію. На річці Шайо, переправившись ніччю, монголи обходять угорський табір, другий загін на чолі з Батием і Шибаном захоплює міст, а вже вранці з каменеметальних машин і луків розстрілюють військо Бели — і град би так щільно не падав, як падали стріли й каміння на голови королівської раті. Угорці біжать, переможених добивають услід і на плечах властиво їхніх вриваються в Пешт — ледве король прихиститися встиг у сусіди австрійського свого, Фрідріха Бабенберга.

Щоправда, добрий сусіда за послугу цю забрав в Бели усю казну, та ще й кілька областей прикордонних на додачу.

Аж почорнів на лиці король Бела — в казні навіть миші не водяться, у власній кишені дірка, — і сподіватися нема на кого. На річці Шайо поліг від меча монгольського його брат, від зятів, князів польських Болеслава Набожного і Болеслава Стидливого, помічі теж не діждався.

Князь Ростислав Михайлович вдруге сватається, просить руки королівської доньки — тепер король Бела не підносить більше долоні до брів і не виглядає ліпшого зятя, задумався глибоко: а чи не вартує благословити на шлюб молодят? І врешті, по непростих ваганнях, таки благословляє, бо вельми потрібна йому міцна чоловіча рука.

Ростислав, на позірний погляд, свого добився: він зять могутнього короля і чоловік вродливої Анни, від одного доторку до якої, до її крихтих тугих грудей

його трясло, мов з крижаної ополонки, паруючи, вискочив на колючий водохрещенський мороз і вітер. Вона поряд з ним лежала у ліжку, доступна начебто в будь-яку мить, і водночас була неймовірно далеко серцем... І те серце маленьке звоювати йому, напевне, буде складніше, аніж фортеці з товстелезними мурами, які досі судилося здобувати. Тут не допоможуть каменеметальні машини і запалювальні стріли ні до чого, тут якісь інші потребуються стріли... І що він має чинити надалі — не співати ж опівночі серенади під вікнами власної жінки, і ногою не тупнути сердито та наказово: покохай мене. Мусить він добре все обмізкувати, не зробити жодного необачного кроку, бо просто так на коліна стати і благати, жебракувати слізно, як милостиню, щирого почуття — то втратити Анну назавжди.

Має він добре мізками ворухити.

3

У перші часи по одруженню з Ростиславом зовні безтурботне життя Анни не таким вже було безтурботним насправді і аж ніяк не безхмарним: нила її душа без упину, сама вона не знаходила собі чомусь місця, тиняючись безцільно з кутка у куток, а сонце так повільно котилося до надвечір'я, що дратувало своєю неспішністю та вайлуватістю.

В неї відібрали щастя, раптово і безповоротно.

І хоча заміжжя за Ростиславом сталося з батьківської волі, яка ціль мала для королівства якусь високу та малозрозумілу для неї, за мовчазної згоди самої Анни, — біль від того ні на краплину не легшав.

Іштван їй часто снівся, здебільшого йшли вони поряд алеєю повз рядок бузку, що розцвів тої пам'ятної весни вельми рясно, а від пишних китиць, які тихо

палахкотіли на обважнілому гіллі, пливли та ширилися за вітром лоскїтливї та неймовїрно п'янкї пахощі, що хвилювали і збурювали їх молоду кров; то було торжество весни, торжество пробудження дерева і трави, комахи дрібної і столїтнього дуба, всього світу життя, оновленого і свіжо вмитого... Анна тепер не могла бїльше витерпїти того весняного бузкового кипїння і, на превеликий подив та печаль садївника, наказала викорчувати безневиннї кущі.

Вона сама, ще підлітком, підростком зовсім незграбним, коли ледве окреслювалися жїночї форми та лїнії, вигадала і вимрїяла собї кохання. Їй приснилося одного разу, як темно-синїм, мов переджнивне небо, Дунаєм плив корабель під вітрилами бїлими, ось він пристав до берега, і сходить з того вітрильника засмаглий юнак, чи то принц, чи королевич, і дарує їй розкїшну червону троянду.

Потїм ще кїлька разів вона бачила той вітрильник в напївсні-напївмареннї, стала частїше бувати на березї разом із служницями — попри заборону, бо мало якї набїги могли трапитися в той непевний час.

І сталося диво: до берега одного дня пристав справдї бїлоснїжний вітрильник, і сходив по трапу засмаглий юнак...

Щоправда, був то не принц або королевич, був лише барон, якого Іштваном звали. І не дарував він розкїшних троянд, зате, свїтячи рядками таких, як вітрильник, бїлоснїжних зубів, подарував мушлю, таку розкїшну, що мимоволї навїювала спомини про давньо-грецьку легенду: запряжена дельфїнами, слугувала мушля подїбна за колїсницю для Нептуна і Галатеї. Анна прикладала мушлю до вуха і вслуховувалася годинами, як далеке море шумить, пїнятьс я хвилї високї, десть там, за хвилями тими, острови таємничї, свїт незнаний і неймовїрно захоплюючий...

Юний барон, який батьковї помагав торгувати з далекими землями, при дворї став появлятися — він так захоплююче оповїдав про тї краї, незнанї звичаї, чудернацьких птахів і звїрину дивовижну. І Анна, яка вже полишала підлітковий кокон і ставала тендїтним метеликом, непомїтно для себе захопилася і оповїдами чудернацькими, і самим бароном, ще менш помїтно те почуття переростало в щось бїльше і крїпше.

Коли вона те усвїдомила, то не на жарт перелякала-ся — вона ж дочка короля, самим народженням вже присуджена королевою стати в якїйсь країнї, достойнїй її Угорщини. Не зразу минав переляк, натомїсть в душі стиха, мов горицвїт, на свїт бїлий народжувалася надїя: раптом батько скасує той присуд народження, раптом улюбленицї своїй простить почуття до Іштвана, таке ж тендїтне, як той горицвїт-Адонїс... Їй у дитинствї оповїдали предавню грецьку легенду про Адонїса, коханого богинї краси Афродити. Коли трапилося нещастя і Адонїс не повернувся із полювання, Афродита довго шукала його, ступаючи босонїж гострим камїнням та шпичками. А як віднайшла вона тїло загиблого, то забажала, аби вирости з кровї коханого золотистї квіти, що їх назвали відтодї адонїсами, а ще горицвїтом.

Батькове слово про замїжжя з Ростиславом Михайловичем, кремїнне і незаперечне слово, вразило Анну, як вразити і подивувати може блискавиця у рїздвяну нїч.

Ростислава Анна не стерпїла вже з перших днїв. Звїсно, вона мала виконувати волю батькївську і чемною бути та послуговувати своєму чоловіковї. Але вона зле почувалася за однїєї лише присутностї Ростислава: одяг його, як вертався із ловів мисливських чи неблизьких походів, їй пахнув не звично вітром, а чомусь псиною, неприємно Аннї було, як він

голосно сьорбає за столом обіднім чи, тим паче, як чхне ненароком, — вона аж давилася, затуляючи рота рукою, аби при всіх не розсміятися. Ночі, які вона мусила проводити з чоловіком, були для неї суццою мукою: лежала мовчки колодою, доки він гирцав на ній, а сама думала, що накаже вранці кухарці зготовити чи як повестися їй з кравчиною, яка знову не так замовлення виконала і дорогу матерію зіпсувала. Диву лише давалася, як при тому в них діти народжуються, слава Богу, що досі здорові — і то було найбільшою і найтеплішою втіхою.

Проте вона була цілком безборонною, коли хвилику нездоланною напливав інколи жаль. То був жаль за собою, пекучий і млосний, за літами своїми, спаленими і змарнованими, той жаль породжував, аж лячно самій ставало, кривду на рідного батька, що продав її, неначе невільницю, — хай вже краще продав би десь на ринку в Константинополі чи деінде, знала б вона, що рабиня. Тоді тіло своє віддавала б нелюбю, зціпивши губи, бо те належить рабині, таку долю судили їй неприхильні і немилосердні зірки; вона ж так само, як продана і перепродана невільниця, стискає зараз зуби і кулачки, доки Ростислав, на неї вилізши, не натішиться, не нагирцається, щоб нарешті вдоволено зойкнути та через хвильку байдуже захропти.

Відчуття тої кривди батьківської, як не відганяла його, не вимітала з душі, з часом ставало тільки гострішим та посилювало неприязнь і ненависть до чоловіка.

Водночас Анна ніяк не могла вкласти собі в голову, як чоловік після відлучення на добрий тиждень може при зустрічі, опутивши очі, мимохить крізь зуби байдуже хіба процідити:

— Добридень...

Єдине, що дивувало Анну і насторожувало, — раптовість, з якою на чоловіка ота черствість, мов не-

жить, нападала, бо сперш таки приязним був, тепло в його погляді чулося.

Негаданий холод навіть ображав її, хоч себе заспокоювала незмінно, що мала би цілковито байдужою бути; збігав час, а рівчак між ними ніяк не хотів заростати травною примирення і звички.

В думках Анна могла дозволити собі як заманеться висварити чоловіка, обізвати найлайливішим словом, яке тільки на пам'ять спливе, зігнати всю злість і завдану, як вважала, кривду. Бо й справді: хто він такий? Приблуда з русинських пуцц, за якого батько згодився віддати її лише з другого разу, невдаха, що дідизну свою князівську мусив віддати куди дужчому Данилові Галицькому та іншим князям, мовчазний бормотун, що за столом рідко коли два слова зв'яже, та й волоцюга за жіноцтвом, напевне, добрячий — он блимає як на її подругу Ержебету, мов стріли з лука пускає, та губи масні облизує, наче від смальцю не встиг їх витерти...

Але на людях Анна ніколи не перечила чоловікові, те їй змалечку вкладали у голову велемудрі двірцеві королівські навчителі, та й витримка природна ставала у поміч. Лише один раз за обідом в прилюдді між ними несподівано кіт пробіг. Зайшла мова саме про непрості стосунки чеських та німецьких баронів, володарів сусідської землі найбільших обширів, та можливість перемовин при непростому переплетенні і суперечності їх інтересів.

— Там все таке темне та захаращене, як в рутенських пуццях, — всміхнулася при тому Анна.

Чоловік тільки блимнув на неї з-під лоба, а згодом із серцем пробурмотів:

— Обачніше з рутенськими пуццями... В них різний водиться звір.

Анну бурмотіння чоловікове хіба більше під'юдило:

— А ще досі тиняється лісовик, вовки й ведмеді у нього за вірних псів. Люд же до пеньків струхлявілих моляться, а перелісками бігають оголені мавки — на потіху тамтешнього чоловіцтва, — Анні цілком подитячому заманулося подратувати і позлити свого чоловіка, наперекір щось сказати, аби за живе зачепити та скулкіше при тім допекти.

Ростислав Михайлович, що давно привчив себе не брати до серця жіночі балачки, цього разу не дотримався звички. Він тільки мовчки зуби стис від того, бо чималенько передумав, якими шляхами йшов його край до Істини, як непросто було з язичництва вийти на християнську дорогу, — сивий старець із Лучеська частенько на пам'ять вертався.

— Руський князь Аскольд християнство прийняв року 860-го по Різду Христовому, — врешті, тамуючи за русинів образу, відказав упівголоса. — Рівно того ж року угри у Херсонесі вперше слухали проповіді Костянтина-Кирила. А ще, кажуть, Кирило з Мефодієм знайшли там Євангелію і Псалтир, писані ще коли руськими письменами...

4

Король Бела IV підняв урочисто келих з вином — і враз гамірне весільне застілля вгамувалося й стихло.

— Благословляю вас, Романе й Гертрудо, на щасливе життя, — неспішно й неголосно мовив король, але його почули навіть за найвіддаленішими столами. — Мій весільний дарунок, гадаю, припаде вам до серця.

Король перевів погляд на молодих, розминувся зі спокійним Романовим поглядом, кудись в далину націленим, та як зустрілися очі його з Гертрудиними, то мов іскру викресало, мов меч об меча дзвінко вда-

рився. «Кудкудаче курка під ліщиною, а яйця несе в кропиві», — злостилася в думці Гертруда.

«Не вірять, — ковтнув гіркоту король. — І нехай».

Бела IV таки твердо рішився позмагатися за австрійський престол. По загибелі його господаря попереднього, герцога Фрідріха II Воїнственного, на віденський трон претендували сестра Фрідріха Маргарита і племінниця Бели Гертруда, що була заміжня за маркграфом Генріхом V Баденським. Маркграф, підтриманий Папою Римським і баронами Австрії, в другій половині 1249 року швидко оволодів Віднем і найбільшими австрійськими містами, став дійсним правителем, але в жовтні наступного року раптово вмирає, полишивши вдові однорічного сина...

Зиркаючи виголоднілим оком на спорожнілий знову престол, король Бела замислив собі кількаходову комбінацію. Сперш він бере на ділі в заручники те однорічне маля, тим часом шле до Данила Галицького спішних гінців:

— Оженімо твого наступного сина Романа на Гертруді...

Ще кілька років перед тим Бела з Данилом стали сватами — дочка Констанція вийшла за сина Лева Даниловича.

І ось тепер виграють весільні музики в замку Гімберг поблизу Відня, тішаться пишним столом численні гості, виголошують тости й вітання молодому подружжю. Король Бела, звісно, знав, чому при його благословінні так зиркнула підозріло і зло Гертруда.

Напередодні весілля учинив король обітницю велику Романові:

— Віддам тобі, як утвердимось, всі німецькі землі.

Та не йняла віри словам цим Гертруда, підозрюючи у нещирості, і по тому, в свою чергу, стиха мовила:

— Перехрестіться, Ваша величносте, що правду кажете...

І король, повагавшись мить, мов згадував щось призабуте, поклав на себе хреста — широкого і розмашистого.

Бела IV навіть розпорядився придворному писареві трактат спеціальний скласти, в якому щойно сказану обіцянку скріпив власноручним підписом.

Але доки бігали вістуні до далекого Холма, доки йшли перемовини, а тоді до весілля смажилося та пеклося, не стали довго австрійські барони терпіти безвладдя. І обрали вони на віденський престол чеського короля Оттокара. Тепер вже стало двоє господарів одного трону — який же з них визнаний буде в європейських монарших дворах?

І знову, заганяючи безневинних коней, біжать до Данила Галицького послі короля Бели, мчать без спочину горами, долами та перелісками, тільки гірку куряву полишаючи за собою:

— Свате Даниле, підсоби землю австрійську від Оттокара очистити...

Таки вдалося чимале військо зібрати. Данила Галицького багацько сусідів послухалося, та й в самого стачало воїв. У наступ на Австрію з заходу рухався князь баварський, руські і польські князі завдавали удару з півночі, в нарядку на Опаву. Сам Данило Галицький також вирушив з військом, раті частину вів син Лев Данилович, йшли воїни Василька Романовича, литовські князі, князь краківський Болеслав Стидливий з князем опольським Владиславом.

Вже падає місто Нассидель, радісно кидаються обнімати прибулих воїнів раніше полонені русичі, яких тут тримали, немов худобину. На волю і милість переможцям здається фортеця Фулштейн.

Але Опаву тоді не вдалося здобути, як і більшість наміченого не судилося. Нагальні справи змушують повернутися Данила Галицького додому, у Холм. То вже згодом літописець напише, що вертався Данило з честю і славою, бо ніколи ще русичі досі землі чеської не воювали.

А вже в Кракові наздогнали Данила послі Папи Римського:

— Прийми, — через придворних просили передати князеві, — благословіння Папи, корону і сан королівський.

Тільки очі круглими стали в послів та роти мимоволі вони розкрили, як почули відповідь від Данила:

— Не личить мені бачитися з вами на землі чужій...

Такого поважним послам не траплялося зустрічати ще досі, бо не один гоноровий європейський князь добивався роками подібної честі і не завжди вона йому судилася. А тут королівська корона сама бігає за Данилом, він же не вельми її надягти охочий...

То вже згодом у Дорогичині, на землі, відвойованій в рицарів, він таки, вмовлений близькими, прийме корону.

...Весело грали музики у замку Гімберг, підпили гості, облизуючи масні губи, один за одним виголошували здравиці на честь Романа й Гертруди, а впрілі слуги, витираючи поспіхом з лоба піт, ледве встигали підносити свіжі наїдки та питво. Співало весільних пісень роздобріле й розм'якле вибране товариство, похитуючись в такт древнім мелодіям.

І так само похитувалися на ходу під вагою залізних доспівів, що стиха подзенькували, ратники короля Оттокара, які з різних сторін вже прямували до Відня.

Дивно якось тепер жилося їй велося Анні. Ще недавно брала її жвава цікавість, як сороку до срібної ложечки, що раптом зблисне на сонці, лоскітливий інтерес до кожної нової одежини, яку вздріє на інших жінках, до свіжих убрань, якими гонорилося жіноцтво посланників до короля з багатьох європейських монарших дворів. Неочікувано та цікавість згасла, як свічка на протязі, на стрімкому подихові злого і неочікуваного вітру. За столом ненароком Анна, яка досі кривилася від гострого їй не любила надлишку солі, могла замислено ще досолити пересолене. Вона майже перестала їздити до подруг із знатних родин, а то їй зовсім ціліснінькими днями не виходила зі своїх покоїв — якби не умовляння та наполягання запобігливих служниць, то, певне, проходила б всенький день нерозчесаною.

Щось дивне сталося і з чоловіком її, Ростиславом Михайловичем: словом до неї за тиждень не обмовиться, сперш такий лагідний та уважний, тепер ходив набурмосений і мармизу все відвертав, а здебільшого, геть забувши жону молоду, пропадав собі десь на ловах та полюваннях. Хіба для годиться, про людське око, міг за обіднім столом перепитати байдуже, отак через губу:

— Подати?

І не долучить чоловік більше слова, тільки тицьне на страву, що стояла від Анни подалік.

Якийсь час, доки король мізкував та зважував, які землі вділити зятеві та дочці, молоді при батьках жили. З нагоди свят чи прибуття поважних парсун з інших монарших дворів, влаштовували в палаці банкети й забави — їх колись Анна не могла дочекатися, видава-

лося їй, що обважніле сонце, навмисне дратуючи, надто повільно вже небом котиться. Розцвітала ранньовесняною квіткою Анна, як починалися танці, плавно пливла, нечутно ковзали підшви її лискучою долівкою, так легко і невагомо, що видавалося — і не торкається зовсім вона тої долівки, просто летить вільною птахою під звуки оркестру, пливе під поглядами чоловіків, що аж світилися щирим захопленням, і такими ж поглядами молодого жіноцтва, подруг та однолітків; коли ж випадало стрічатися з очима поколюючими та завидючими, то не мала серця на них, хіба всміхалася тихо і милосердно в душі; Анна була тоді просто метеликом, що чув музику неба, дихав та жив у тій осяйній невагомості, в чарах звуку і світу всього.

Зараз їй було зовсім байдуже, коли той наступний бал і чи буде він взагалі.

Але черговий банкет і танці настали небавом.

Не піти на забаву Анна, звісно, ніяк не могла.

На подив, чоловік для годиться запросив лиш на перший танець її, надалі ж для Ростислава вона немов існувати перестала або стала зайвою, нецікавою річчю, на зразок крісла в куточку для престарілих дам. Натомість раз по разу став запрошувати Ростислав чи не найближчу подругу її Ержебету, яка заміж вийшла недавно за підстаркуватого, але такого заможного володаря земель і лісів у тутешній окрузі.

В естампах, танцях, що в ужиток недавно ввійшли при королівських дворах, Ростислав з Ержебетом сперш чомно трималися лише мізинцями, як того звичай велів, ковзали легко вони, немов по льодові, кілька кроків вперед, а кілька назад, стрибки і підскоки в цієї пари виходили так невимушено, мов роками вони перед тим станцювалися. Але вже у танці наступному Ростислав не тільки мізинцем тримав партнершу, він все ближче тулився до неї, переходячи навіть

межу, звичаєм усталену; ось вже переглядуватися нишком стали придворні. В Анни аж очі округлились з видива того: не повинен одружений чоловік собі таке дозволяти. Не повинен, як би він її з причини незнаной незлюбив або зненавидів, так нехтувати думкою придворного кола: по закутках після балу неминуче породжуватимуться пересуди та шелестітимуть підсмішки і перешепти; не вродився ще той, який рота жіноцтву тутешньому зміг зав'язати.

— Дозвольте ласкаво! — почула Анна голос барона Іштвана, почула, мов здалеку, дивлячись повз барона у залу; та зала видавалася їй якоюсь розмиотою і мерехтливою, немов дивилася вона через шибку, по якій струменів рясний дощ.

Анна танцювала з бароном каролу, її каролу улюблену, — що вже сотня літ хіба збігла, як примандрував той танець з французьких залів: танець-пісня, танець-хода, ланцюжок, що звивається хвилююче за ведучим. Барон тримав її за мізинець, такий холодний, мов щойно вона з різдвяного морозу; як не силилася Анна, але не здатна була втихомирити тремтіння руки, що відразу ж відчув барон.

— Ви хвилюєтесь, але ви, як ніколи, прекрасні, — стиха мовив до неї Іштван.

Ще не траплялося такого в Анниному житті... Немов розділилася істота її: одна половинка холодом бралася від вже призабутої близькості Іштвана, а інша противилася, бунтувала і закипяти стала від вчиненого Ростиславом, не в меншій мірі той бунт нуртував до Ержебети; і ч яка, думала вона про подругу, їй звіряла всі дівочі свої маленькі секрети, ділилася найпотаємнішим, наче з сестрою, та й сестрі багатенько чого не змогла б оповісти... Нехай уже чоловік, всі чоловіки споконвіку були самцями обмеженими і примітивними, півнями пришелепкуватими, що лад-

ні погнатися за найближчою куркою, чорна вона чи зозуляста...

Це мордування Анниної душі тривало, мало того, відбувалися надалі якісь незрозумілі і дивні трапунки: Ростислав продовжував запрошувати Ержебету до танцю, а тільки-но вона виходила з Іштваном, то вже після першого кругу музика раптом стихала.

Анна заледве до половини забави витримала, а тоді, пославшись на головний біль, який насправді взявся тихенько видзвонювати-вителенькувати у скронях, покинула залу. Ще, проходячи мимо оркестру, не стрималася поспитати у диригента:

— А чого то у вас так музика обривалася часто?

Той тільки очима закліпав, мов сльозою хотів порожину попалу прогнати, але Анна вже не мала сили далі стримуватися, аж ногою притупнула, мов вередуючи у дитинстві.

— Не смійте переді мною лукавити!

Диригент ще покліпав трішки повіками, пом'явся було, а тоді й бубухнув:

— Так ваш чоловік наказав...

Навіть хороводна карола не змогла б закрутити дужче Анну, зашуміло кріпше у голові, дзвіночки у скронях набрали сили, і вона, різко відвернувшись від диригента, почалапала обурено під той болісний подзвін в свою опочивальню.

6

Життя не збиралося вельми панькатися з Ростиславом Михайловичем. Згадка про батька на якийсь час притлумлювала навіть гризоти душі за Анну.

Щеміло серце в князя Михайла Всеволодовича, коли вертався із берегів Дунаю у свій Чернігів. Відганяв набридливу думку-образу, як відганяють хіба капосну осу, що невідь з якої притичини взялася кружляти і дзижчати загрозливо навколо голови, але думка — не оса, руками махаючи, її не відігнати.

Вертався князь із землі угорської від свата свого короля Бели IV — їздив на перемовини князь Михайло, домовитися хотів, як би спільно від татарської біди боронитися, а ще як би того Данила Романовича, що брався у силі, якимось потіснити.

Гонорово себе поставив сват з незрозумілих притичин, честі належної йому не виявив, мовби не мав сам недавно горя великого від набігу монгольського. Одна біда самотиною, проте, ніяк ходити не хоче, Київ за час від'їзду в нього відібрав Ярослав Всеволодович, тож князеві Михайлу тільки лишалася одна дорога — у його Чернігів.

Перепочив був якийсь час тут князь Михайло, душею відтанув по всіх тривогах і клопотах: не таке вже й довге його життя, та встиг побувати князем Переяславським, Новгородським, Чернігівським, Галицьким, Великим князем Київським і знову Чернігівським... В цьому місті люди були йому привітніші, навіть дерева приязніші і міські мури тепліші.

Та недовго судилося князеві скуштувати життя спокійнішого і менш морочливого — аж тенькнуло серце, коли прибіг ранку одного гонець: кличуть його в Орду.

Жартувати з цим кочовим набродом, що бурею лиховісною носився неймовірними обширами, ніяк не випадало, їхати треба.

Його вели до намета Батия з такою урочистістю, мовби підводили до престолоа небесного. Той диковинно розмальований і розцяцькований намет, встигли оповісти йому, стоїть на стовпах, покритих золотими

пластинами, що прибиті до дерева золотими цвяхами, і зверху та всередині стіни обшиті найдорожчими в світі тканинами; посередині ж намета розмістився дерев'яний трон, обкладений листами срібними і позолоченими, ніжки трона з чистого срібла, а верх всипаний камінням дорогоцінним.

Але не відразу впустили князя Михайла в намет, спершу жерці татарські, за їхнім давнім язичницьким звичаєм, наказали, аби пройшов крізь розкладений перед входом священний вогонь та вклонився їхнім кумирам.

— Ні, — мовив твердо князь Михайло Всеволодович, — я можу поклонитися цареві вашому, бо небо вручило йому долю держав земних. Але християнин не може кланятися ні вогню язичницькому, ані глуким ідолам.

Між тим, у Михайла Всеволодовича в голові зовсім інша думка відчайдушно й безпомічно билася, мов налякана птаха у зачиненій клітці. Йому довірено оповіли якимось таємницю священних татарських вогнів: коли людина проходить між двох величезних багать, то по тому вогню, а ще більш по обличчю підозрюваного досвідчені жерці майже безпомільно сказати здатні, чи правду мовити має він, чи лукавство і лжа у нього на мислі.

А князеві Михайлові було чого остерігатися: він уже багато світів надивився, він до денця душі був певен, що для русичів, для його землі, яку одні звуть Руссю, а інші вже Україною кличуть, ніяк не випадає дикунський азійський шлях, його людові слід до держав європейських тулитися. Бо там наука й освіта з колегіумів та університетів шириться, там не юрти й намети, а міста кам'яні на очах виростають, і заможніше простолюду неспівмірно життя. Ще як у Києві княжив Михайло Всеволодович, то настановив митрополитом недавнього

ігумена Петра. І митрополит Петро при зустрічі у Ліоні з Папою Інокентієм IV просить помочі в європейських держав та князівств супроти татар. Папа прихильно ставиться і обіцяє згуртувати якомсь для доброго діла монархів, та й сам Михайло Всеволодович недавно того ж вимагав від свата угорського Бели. Шкода, що переполоханий сват забоявся, повівся із гостем, немов із чужим.

Михайло Всеволодович був більш ніж упевнений, що й без священних вогнів та багатодосвідчених тих жерців Батий ґрунтовно обізнаний і про зустрічі з Папою Римським, і про перемовини з володарем угрів. А ще випадком почув напівшепіт татарського провідника до намету Батия: «Хан-Бату пригадає йому тепер вбитих наших послів під Києвом». І то було правдою. Як підійшли татари під стольний город і послали їхні хитрощами вмовляли киян здати місто, то те лукаве посольство до ноги перебили кияни і трупи геть за ворота викинули. «Що, заробили три вирви у шию, а четверту навздогінці?» — не міг ще якийсь час заспокоїтись люд.

Князь Михайло підняв голову і глянув на сонце, що ледь пробивалося крізь розшарпані хмари, подивився, як можна дивитись лише востаннє: коли судилося так, що смерть свою тут має прийняти, то прийме він гідно її.

Через свого вельможу Батий переказує неодмінну умову. Князь або виконає їх ритуал, або вмре.

Боярин Федір, що супроводжував у небезпечні дороги Михайла Всеволодовича, став переконувати і просити послухатися — він, мовляв, на себе візьме цей гріх. Юний онук Борис, що також при дідові був, собі уговорював, молив та плакав.

— Не погублю душі своєї, — несхитно на думці одній стояв князь Михайло.

А як обступили чернігівців Батиеві охоронці і посипалися на князя Михайла перші удари, то зняв з себе він та відкинув геть князівську свою мантію:

— Заберіть славу мирську, сподіватимуся на небесну...

Градом густим падали удари за ударами, цілилися насамперед у груди, у серце, і вдавалося князеві затамувати біль та не зламатися, біль той нестерпний і немилосердний, бо били охоронці татарські руками й ногами, топталися по тілові обезсиленому, аж поки одні із них, на ім'я Доман, не відрубав непокірному голову.

Коли оповіли Батиеві про стійкість духу княжого, то тільки й мовив з-за свого золоченого трону:

— Се був муж великий...

Як докотилася звістка сумна ця до сина Ростислава в далеку угорську землю, то лежав він поліном безмовним три дні, а тоді пішов у храм свічі пам'яті ставити.

Мерехтіли тихо свічки, від повітря поруху легкого полум'я колихалося, і так само мерехтіли спроквола думки. Він не матиме більше тепер у скрутну хвилину з ким відверто порадитися, почути інколи зарізку, але щирі думку, в нього не буде більше на кого спертися і до кого прихилитися в цьому жорстокому і холодному світі, бо душі чужі, видавалося, аж інієм безсердечності й користі вкриті. Де долю йому шукати надалі — відвойовувати батьківський стіл, чи, як мовив той старець сліпий, волхвів давніх нащадок, видивлятися їй у краї, де сонце заходить? І ще одна думка раптово замерхтіла і колихнулася, від якої він враз почуватися став, наче вчинив щось недостойне: та він же не за батьком, виявляється, зараз шкодує, він більше в цю мить шкодує себе. Бо не згадує чомусь свого синівського боргу, навіть провин, а вельми в час розлуки останньої... Як нечемно повівся тесть Бела із батьком, то забракло мужності в сина тоді заступитися, малодушно злякався немилості королівської, хіба лиш до болю, аж вилиці зсудомило, зуби стис...

Колихалося тихо полум'я свічки у тремтячій руці Ростислава Михайловича. Колихалася і мерехтіла думка гірка: як тепер йому спокутувати синівську провину, якими молитвами, якими ділами?

7

Троє вершників спішилися під воротами замку, підв'язали повіддя стомлених коней і попросили провести їх до Анни. Двоє молодих, високих і струнких чоловіків, а третій уже в літах, з рясно посіченим зморшками обличчям, посірілим з пережитого на віку, мов назавше пилом з далеких доріг припалим, всі в довгому чернечому одязі, відразу при Анниній появі на коліна впали:

— Ваша світлосте, таку довгу і трудну путь ми долали сюди... Ми не боялися втоми, бо землю всією довкруг йде поголос про вашу побожність і добре серце. Нас не лякала негода, бо певні були, що труд наш матиме достойну винагороду. В усі кінці світу роз'їхалися брати ордену нашого, а ми сюди прибули просити помочі коштами на новий хрестовий похід.

— Нагодуйте негайно святих отців, подбайте, аби в дорогу їм добрий спожиток також поклали, — розпорядилася Анна.

Вона з увагою та щирим пошануванням слухала оповідь мандрівних ченців, як вкотре збираються у похід за визволення Гробу Господнього разом з рицарями і міщанами, селянами і людом купецьким. Але такі кошти, про які повели мову монахи, сама вона без чоловіка не могла надати. Звісно, Анні не склало б труда попросити у батька, і навіть певна була, що він не відмовить їй, як ніколи раніше не відмовляв, але

щось у душі стримувало од того кроку, якась перепона невидима поставала, переступити через яку бракувало сили. Досі Анна ні разу не обмовилася, що в їхній сім'ї не все так гладенько, як то виглядало для чужого ока, донька не хотіла б гірчити цим батькове серце, і без того витріпане, вистраждане та перетружене.

На мову про новий похід якраз нагодився Ростислав Михайлович.

— Не може, не повинен більше в руках невірних перебувати Гроб Господній, — говорив неспішно старший з ченців, що нагадував Ростиславові великого ворона, втомленого літами. — І в тому найбільша правда нашого часу.

— Чия сила, того й правда, — чомусь Ростиславові Михайловичу згадалася давня приповідка, що запала у пам'ять ще з Лучеська.

— Що ви цим хотіли б сказати? — насторожився ченець, втягуючи голову в плечі, справді, як ворон, що вагався: клюнути вже незнайому поживу чи ще зачекати.

— В кого сила — в того правда, — повторив неголосно Ростислав Михайлович. — А правда завше на кінці меча. Мечі міцніші, і більше їх у того, в кого більше грошей. Гроші, в свою чергу, в того, в кого влада. А вона війною здобувається.

Він сказав, а самого попід груди пронизала голкою розпеченою думка, як каяття мимовільне: «А сам ти хіба ліпший, хіба дієш по-іншому?»

Тепер всі троє гостей у чорному перезирнулися, як невелика зграйка ворон, що зачула близьку небезпеку.

— Я до того веду, — не міг далі стриматися вже Ростислав Михайлович, — що війна стала таким же зарібком, як у шевця або каменотеса, хіба тлустішим. А мовою чи традицією, вірою чи церквою люди навчилися прикривати лиш грішне тіло власного жлобства.

Всі війни без винятку досі велися заради отих нещасних, смердючих грошей.

Він справді не міг спокійно слухати мову про новий хрестовий похід, і не тільки тому, що багато знав про кров, вогонь та іншу біду попередніх. Ще на світі досі живуть ті, хто пам'ятає, як п'ятдесят тисяч дітей із земель німецьких й французьких рушили в Палестину — більшість тих дітлахів не витримало і згинувало у дорозі, а решту у рабство після полону всіх продали. Не міг спокійно Ростислав слухати мову насамперед тому, що батько його покійний, Михайло Чернігівський, зовсім, здається, недавно, року 1245-го, послав на Ліонський собор вірного собі Петра Акеровича, «архієпископа руського», просити помочі супроти татар — то був би істинно хрестовий похід, не за нице золото-срібло, а за життя та будучину величезної людності. Ні душі не одержала помочі Русь...

— Ви сказали таке про новий хрестовий похід? Похід — то зарібок? — старший ченець аж голову мимоволі закинув назад, мов птах, що заковтує вельми грубий шмат корму.

— То ви сказали, — мовив спокійно Ростислав Михайлович майже за євангельським текстом.

— Боже, як смієте?! — заломлювала руки нажахана Анна.

— Ще ніхто від Творця не сховав свою думку — чи грішна вона, чи праведна, — Ростислав Михайлович похилив голову; і не зрозуміти було, то примирливо чи винувано.

— Гріху побоявся б! — Анна ніяк не могла до тям дійти.

— То лукавити гріх.

— Апостоли за Христа життя віддавали...

— За Спасителя — так. Але не за золото і маєтність.

— Покайтеся, доки не пізно! — жаль і ненависть до Ростислава дивовижно змішалися в її душі.

Від'їхали тоді з порожніми руками ченці, Анна ж до півночі молилася. Вона просила Всевишнього простити її безталанного чоловіка, а ще більше просила не наслати біду на її сім'ю, на батька, на всю родину, на всю Угорщину її улюблену. «Прости йому, Боже, не відає ж бо, що каже цей чоловік і що творить...»

І то було першою молитвою, в якій вона згадала Ростислава Михайловича.

8

У нього аж шкіра на плечах свербіла, наче не мився хтозна-скільки, — Ростислав не міг терпіти навіть самих розмов про хрестові походи. Він достеменно вважав, що батько його Михайло Всеволодович княжий стіл у Києві втратив саме через походи оті, велемудрі мужи західненські, відволікши сили, таким робом зрадили Русь, під копита хижого кочівника кинули. Мала втіха від того, що краї європейські потім самі запалали від смолоскипів татарських... А ще, можливо, не позбувся б князівства сам Ростислав у Галичі, батько підпер би плечем його стіл, допоки ходив син за багатою здобиччю... Тоді б його запізнення не стало таким фатальним.

Щоправда, він ще пробував двічі вернути княжий стіл.

Останнього разу зовсім незле велося. Ростислав Михайлович у Перемишль в'їжджав переможцем, гордовито вощідав у сідлі та зверху вниз споглядав на похилені голови похнюплених перемишлян. Поряд з військом його входили в місто рицарі краківського

князя Болеслава Стидливого — разом на землю Романовичів вступили вої Ростислава і Болеслава, двох зятів, що на дочках короля Бели женилися. Сяяло сонце, зблискувало і вигравало на доспіхах рицарських, сяяв сам Ростислав — тепер черга за містом найближчим Ярославом.

За всіма правилами науки військової він готувався штурмувати добре укріпленій Ярослав. Підтягувалася ближче до мурів тогочасна артилерія, себто камене-метальні машини — пороки, споруджувалися неподалік приставні форти, а як спробували було городяни вирватися із залоги та дати під стінами бій прибульцям, то враз зазнали поразки — порубані вої ще довго лежали непоховані.

Вздвож шеренг тих союзних військ, що облягали місто, їздив Ростислав упевнено, на стріли навіть не важив, що час від часу летіли зі стін Ярослава, а якось гонорово похвалився полякам:

— Якби знав, де Данило з Васильком, сам би до них поїхав. Десятка воїв мені б стачило.

А поки йшли приготування, допоки тривала облога, аби надломити дух городян непокірних, влаштував Ростислав Михайлович недалеко від мурів міських справжнісінький рицарський турнір.

Злітала земля з-під копит коней, яких рицарі з місця вскач пускали, мчали вершники один одному навстріч, цілячись у суперника списами, і викресували іскри, схрещуючись, грізні мечі. Сталося так, що Ростислав Михайлович і сам змушений був стати на герць з воєводою польським Воршем, з роду древнього Варшів, що згодом іменуватимуться Варшавськими.

— Ми розкидаєм русичів, мов дрова, — якась муха вкусила воєводу хвалитися. — Їм воювати хіба із зайцями десь під Лучеськом.

Наче вжалило щось Ростислава Михайловича.

— Вибачтеся, воєводо, — тихо мовив до нього князь, але в голосі тому притишеному десь гроза відчувалася віддалена. — В мого роду права і на Галич, і на Лучеськ, у краї хіба найдревніший...

— І не подумаю, — одказав легковажно Ворш.

Поєдинок став неминучим.

Ростислав Михайлович лише посміхнувся подумки, оглядаючи закутого в крицю з ніг до маківки неповороткого воєводу: довга кольчужна сорочка із такими ж довгими рукавами, в кольчужних панчохах із злегка випуклими наколінниками, з куполовидим норманським шоломом — воєвода нагадав чомусь Ростиславові великого рака, незграбно на коня посадженого. «Ти ба, куражиться, як голий на їжакові», — злостився подумки Ростислав.

Зірвалися коні ускач, все ближчає воєвода, який щитом своїм з червленими і золотими смугами прикривається, спис Ростислава вдаряється у той щит і, мов об лід, раптом ковзає. Знову навстріч один одному мчать, стеляться мало не по землі розгарячілі коні суперників, глухий удар списа Ворша у його кольчугу — і не втримується Ростислав у сідлі, спершу падає кінь, а тоді й сам вершник стрімко з сідла вилітає і боляче б'ється об землю.

Навіть несила підвестися, з поміччю якось встав, біль неймовірний, аж жовті кола в очах пливуть.

— Плече у вас вивихнуло, — чує голос бувалого рицаря.

Попри біль і прикру невдачу у поєдинкові, душа князя радістю засвітилася: тепер він напевне не зможе підняти меча на рідного дядька...

А тим часом князь Данило з братом Васильком військо своє ладнали спішно, ще й до Кондрата мазовецького та Міндовга, князя литовського, бігти послам за поміччю наказали. І перейшли їхні вої ріку Сян, і до

бою в лінію вишикувалися. Перед тим же знамення раптово явилось: налетіла негано орлів та ворон неймовірна сила, клекотали зловісно орли, вороняччя натужно кричало, всеньке небо покрило птаство, сонце собою заступивши; ширяло воно й кружляло, і від крику його віщунського мерзла кров навіть в найхоробрішого — зроду-віку не було дива схожого, не спадало на пам'ять подібне навіть воям, чиї голови предавно сивиною взялися. Регіт старця із Лучеська чувся князеві Ростиславові чомусь в тому клетоті птаства, голосний і знущальний, нестримний регіт.

Своїх угрів й поляків Ростислав Михайлович, сидячи боком в сідлі та від болю кривлячись, виводить супроти, і угри першими рвуться на середину, на ополчення князя Василька. Дзвенять мечі 17 серпня 1245 року, ламаються списи, розбійниками нічними висвистують стріли: тиснуть угри, непросто вистояти ополченню, менш вправному від рицарів, що пройшли оружно багатьма полями Європи. І вже воевода угорський Філя, високо тримаючи свою хоругву, всміхається втішено:

— Руси на битву скорі, та не в силі довше триматись в січі...

А тут ще й поляки, співаючи гімн, на поміч уграм підтягуються...

Та від зіркового ока князя Данила не приховалося, що сила основна угорська стоїть позаду частин Ростислава: обійшовши позиції, вдарив стрімко по ній. В тій сутолоці кривавій мало в полон не втрапив Данило, але вирватися судилося; рубались затято, тут гроша не вартувало життя. Юний княжич Лев Данилович так списом ударив хвалькуватого Філю, що зламався той спис. А коли на очах воїнів з обох боків русичі навпіл роздерли угорську хоругву, не витримали Ростиславові воїни і тікати кинулися. Ще боявся Данило вель-

ми за брата, але небавом побачив його хоругву, що гнала поляків. Літописець про те згадає колись: «Василько тим часом зіткнувся з ляхами, які повернули на нього. І дивилися обидва війська одні на одних, а ляхи лаялися, казали: «Поженемо на великі боро-ди!» Василько тоді казав: «Брехня є слово ваше. Бог єсть наш помічник». І вдарив він коня свого, і двинув на них, і ляхи, не видержавши, побігли од нього».

Піших воїнів ростиславових, що чатували під мурами Ярослава, аби городяни до січі не приєдналися, князь Данило тепер разом з Васильком розсіяв. Ось уже до Романовичів ведуть полонених — воеводу-хвалька, Левом підраненого Філю, а з ним ще й польського воеводу Войцеховича і зрадника-боярина Кормильчича... Запалали приставні форти Ростислава біля міста, не встигли ними покористатися. Поверталися полонені русичі.

А як втікав Ростислав Михайлович з рештками війська, то саме підмога з'явилася, литовські вої над'їхали і від князя Кондрата військо теж прибуло, — потішена підмога, що без неї все обійшлося, справивши бенкет славний, верталася у рідні краї вдоволено.

Ростиславу Михайловичу дорога сперш простелася в польські землі, поїхав жону свою Анну забрати, щоб далі до угрів іти — він таки кріпко надіявся, що звоєє Романовичів, верне в Галичі княжий, як йому видавалося, за збігом обставин втрачений, батьків стіл.

Він вертався до короля Бели не тільки з побитим військом, ще більше була побита, немов обмолочена, його душа; злий був кріпко на воїв своїх, ще кріпше на союзника, краківського князя Болеслава Сидливого, що, як видавалося Ростиславові, не перейнявся вельми походом. А найбільше серце взяло, сам собі чудувався, на отого старця сивого з Лучеська. «Пеньок ста-

рий, трухлявий та невикорчуваний, — аж іскри кресали у князевих грудях, — зурочив долю мені, дорогу напророкував у край, де сонце на спочин сідає»...

Вже як Лучеськ було полишав, злий від невдач останніх, зустрів якомсь Ростислав Михайлович того старця і не стримався підчепити:

— А що, опудало ти старе, все чарами голову людям дуриш?

Спинився літами зігнутий старець, більма свої підняв на грізного князя, що височів над ним на коні неспокоїному.

— Чари, княже, то сатанинське... Тут інше, бо жменями сипонув Всевишній людині здібностей всяких, людина Його ж створіння, ще й за подобою навіть та образом. З тої щедрості ми не то десятини, навіть сотої долі не осягли, не оцінили й не втямили, тим паче не брали досі до вжитку.

— Хіба те, що ти витворяєш, не чари? — Кінь під князем нетерпляче перебирав ногами, то бокував, то задкував. — Напустив людям туману в очі, а вони й справді сприймають, що здатен на диво. Нагадуєш, старче, мені ти циган прибудних, що сперш затуманять, а тоді обікрадуть.

— Злися ти, княже, та марно, — скрипів голос старого, мов напіввисхла гілляста груша. — Згадай-бо Святе Письмо, чи за вигадку маєш, як апостоли по гладі води могли іти, мов по оцій дорозі. Віра їм в поміч була. Віра тоді їх тримала. А я проти них ще нікчема.

— Так я й згодився оті твої витівки із затемненням, — розсміявся князь, — витівки вправного блазня за правду сприйняти. Або, он казали у Лучеську, по зорях вмієш гадати, наперед здатен людині щось там передрікти... Ти чарівник, певне, старче, еретик або гірше — з нечистим знаєшся. Давно б зайнятиш тобою належало...

Знову старий заскрипів неспішно:

— Отець наш Всевишній дозволив світ пізнавати. Він сам, напевне, укаже той поріг пізнання, крайню межу, де належить спинитись людині. А з тих, що по зорях знаються, не личить також сміятися. Знову згадай-но: чи не по зорях прийшли волхви до Христа-немовляти? І чомусь суджене те було саме неба знавцям, — не каменетесам або шевцям, мисливцям або зброярам, рибалкам чи тим, хто засіває зерня. І ще багато людині дозволено Небом — повелівати вовками й орлами, воронням та іншою звіриною чи птаством для Неба угодним даровано...

Ростислав Михайлович не мав більш бажання в'язати ціпи з тим старцем, пришпорив коня, але ще якийсь час відчував на собі ображений і докірливий погляд старечих більм. «Дрантогуз старий, — вилаявся на сліпця подумки Ростислав. — Пришелела клайпатий, за гузно свої передбачення і просторікування сховай, срава пес матері твоїй купу велику... Щедрих хльостів тобі вартувало б дати, аби знав, як ото калантурити лукавим язиком».

І нехай, врешті подумав князь, хай собі каркає ця стара біла ворона, які завгодно дороги йому передрікає; він ще позмагається з долею, ще писано вилами по воді, хто дужчий насправді, бо він саме у силі, має міць ту долю за горлянку і петельки чіпко схопити; ще не вечір, покажуть роки, чия зверху.

...Військо князя Ростислава відходило спішно на захід, погоні остерігаючись, похнюплене і припишкле після поразки. І нехай, думав князь, хай зараз спиною обернулося щастя, та однаково далеко до вечора. Раптом дивна думка якась гостряком штрикнула, здогад пречудний та неймовірний: а що оте старе одоробало колись про вовків, орлів та вороняччя йому пастала-кало, про владу, даровану над птаством та звіриною?!

Анні трапилося якось весною ранньою, як під рапто-вим і рвучким сонцем танути сніги почали, випало їй побачити у горах зсув та потік селевий. Сперш ніщо лиха не віщувало, десь високо тільки зсунулася підта-нула товща снігу, але впала на іншу, а та ще на нижчу, з невеликого снігового шмату з водою навпіл на очах лавина цілісінька витворювалася, вже захоплювала вона за собою каміння — і той вал нестримно котився вниз, безжально зносячи все на шляху і ламаючи пів-столітні дерева, мов висхлі дрібні цурпалки.

Так і в душі Анни поступово наростала лавина невдо-волення, образи і гіркоти, а згодом і непереборної рев-ності, хоч, видавалося їй, те зовсім немислиме: вона не любила свого чоловіка, то чого ж ревнувати? Вперше в житті зіткнулася Анна з дивовижним доволі випадком, коли розум каже одне, а серце — інше, і діялося це в одній і тій самій людині, в той самий час, і зовсім безси-лі вони порозумітися. Говорив розум Анні, що хай живе собі Ростислав, як йому заманеться, вона виконала батькову волю заміж за нього вийти — які можуть до неї запитання бути? А серце водночас з гіркою ехидніс-тю все під'юджувало, нашіптувало ненав'язливо зовсім інші думки і гадки. Вона ж дарувала осоружному Ростиславові свою дівочу цноту, що ніяк не оцінене ним, попри знаття про її кохання; вона обачною завше була, аби честь чоловікову поберегти, а коли барон Іштван міру на балу перебрав, то зовсім забралася геть з того балу, щоб плітки не зродилися; не в приклад чоло-вікові, який, забувши обов'язок, сором і стан свій при дворі королівському, залицявся відкрито — і до кого?! — до подруги її найближчої.

Ту лавину до решти зсунув останній випадок, що трапився на її очах. Анна вийшла у дворик гуляти,

якраз мимо альтанки проходила, що густо була вино-градом обплетена, як почула там приглушені голоси. Сперш подумала, що хтось із прислуги тишком та нишком від панського ока фіглі-побачення крутить, але, на превеликий подив, пізнала притишені голоси чоловіка та Ержебети. В просвітку гілок та листя на одну лише мить вздріла їхні обличчя, зовсім поряд вустами.

Та лавина в її душі, що стиха починалася від холо-дності Ростислава, тепер остаточно зрушила з місця, з гуркотом вниз понеслася, нові маси захоплюючи з собою, все підряд, брудний сніг і каламутні з піском талі води, і не було тому потокові тепер спину...

Того ж вечора Анна на коліна перед батьком вкляк-ла.

— Не можу я більше із Ростиславом жити. Відпус-тись, батечку рідний, у монастир, я вас благаю...

Ошелешений батько сперш не знав, що сказати, придавлений тягарем непростих своїх клопотів, він постійно бо у поїздках та походах вояцьких, нечасто є змога неспішно бодай зазирнути в очі дитячі чи просто погомоніти; король Бела досі гадав, що в доччиному заміжжі все зладилося.

Легенько, за плечі взявши, підняв дочку з долівки король:

— Прости мені, що поганий твій батько з тобою досі про життя не поговорив...

Вона, зовсім як у дитинстві, поклатала голову йому на груди і так само по-дитячому схлипувала та носом під-шморгувала, як колись прибігала до нього тулитися після кривди якоїсь малечої та виливати свої жалі.

— Дозволь мені до сестри, на острів у монастир...

— Я тебе завше послухаю, дочко, але сперш давай поміркуймо спільно. А чому Маргарет у монастирі, гадаю, змалечку знаєш.

Давно не було в них балачки такої довгої і відвертої, де прожите перегортали неспішно й обачно, як старовинну книгу дорогоцінну, яку гортають обережно, аби прижовквим уже сторінкам не завдати найменшої шкоди. І про Маргарет мова зайшла, про діла і життя її сестри-монахині. Коли вал вогненний монгольський докотився вже до Угорщини і король Бела останні жили в обороні напружував, аж дзвеніли ті жили, загрожуючи обірватися, то молився король і в час одної молитви глибокої дав обітницю Богові:

— Як зможу звільнити свою землю від східного лиха, то доньку в монастир віддам.

І небо почуло його слова, а дочка Маргарет монахиною стала.

Ревно Богові Маргарет служила, шану й любов від людей мала не лише в монастирі, а й далеко за його стінами. Молитви її вже дива творили, вельми побачив їх люд по тому випадку з повинню.

Розлився якомсь Дунай, повінь не мала стриму, вже й острів вода заливала, злі хвилі билися в монастирські стіни, підмиваючи їх та загрожуючи в будь-яку мить руйнацією цілковитою та непоправною; тим часом паводок не вщухав, до тих каламутних вод, що прибували з верхів'їв, своє додавали неугавні дощі, з неба потоки спадали цілісінькі, що під висвист лиховісний вітрів холодили не тільки тіло, а й душу; лило і сікло, не було просвітку та краю незмірному і нескінченному лихові.

І впала на коліна тоді Маргарет просто посеред монастирського двору, під зливою немилосердною, під потоками води, що спадали без спочину й перерви; вони боляче били в лице, шмагали розлючено і пронизливо. Благала Всевишнього у тій щирій молитві смиренна монашка помилувати їх монастир, цей відлюдний притулок для тих, хто життя присвятив не мирському, нищому і мінущому, а цінності вищій;

довго так у молитві стояла під зливою Маргарет на очах багатьох послушниць. І раптом серед молитви, мов засувку хто зачинив, в одну мить дощ припинився, а вітри, що досі так довго і безборонно махали своїми велетенськими крилами, враз покірно ті крила склали; хрестилися подивовано та побожно всі, в кого те диво трапилося на очах, пішов поголос про неймовірне досі усіма краями. Анна не знала тільки, що багато води ще спливе у Дунаї, то лагідному і тихому, то розбурханому, бунтівному і грізному, доки силу молитви монахині Маргарет вірні оцінять достойно і причислена вона буде до лику святих.

— Пустити мене, батьку, до сестри в монастир, — все просила Анна у короля. — Я старатимуся так само ревно служити Небові.

А батько тим часом подумки кидав погляд то на схід, то на захід, озиравав небосхил полуденний і так само північний; та не бачилося йому ніде чистого небокраю, все загрозливі та ворожі хмари якісь зависали — потрібен був таки йому Ростислав у часи непевні. Король Бела, багатий не тільки землями та потугою війська в Європі чи не найдужчою, а ще й пережитим у ті літа, що за спиною вже шелестять. Знав і інше король: судиться кожному відтинок шляху життєвого з вибоїнами, на якому не раз перечепися, не обійдеться без гуль та синців болісних; тож має людина гідно його пройти і витримати. Ніяково було Белі вельми прискіпливо допитуватися та присікуватися, чого ж то не зладилося в Ростислава і Анни, не про все можна в дочки спитати навіть рідному батькові; знав лишень, що поспіх у будь-якій справі — не найперший порадник і не найвірніший.

— Випробування нам різне дається, — врешті тихо сказав король. — І той має рацію, хто долі удар витримати зможе достойно.

В Анни аж клубочок підкотився до горла, такий несподіваний і гіркуватий, бо інше чекала почути від батька його улюблениця і трішки мазана навіть дитина; батько не осудив її навпростець, але й не схвалив такого рішення. Наполягати? Напевне, марно, король вміє відстоювати свою думку і власне бачення. Ще тільки коронували Белу, і досі доволі непокірні бояри хотіли мало не на рівні стати з новим монархом, то гонорових вельми він швидко ставив на місце, інколи несподіваним досить чином. Коли зайшов якимсь у залу і не всі встали з стільців при появі його величності, то наступного разу не було проблеми: король перед тим велів просто спалити усі боярські стільці.

Ні, не зі страху вона має прислухатися до батька, вона справді послухається, але з поваги до тих літ непростих, що вже за батьківською спиною, до тих перипетій крутої та звивистої долі, бо ж не раз на волосочку його життя висіло; вона з поваги вчинить так, як він скаже.

Вона таки послухається, але її біль залишиться при ній, затаєний, ниючий тишком, вона зажене його в найдавший і найпотаємніший куточок серця, і то буде довіку лише її особистою власністю, недоторканою і ніким не поміченою та не званою.

10

Тепер вечорами Роман Данилович частенько піднімався на стіни замку Гімберг. Він мав перевірити нічну сторожу, а ще просто хотілося побути наодинці та зібратися з непростими думками. Віддалік підсвічував небо жовтавими млявими вогнями Відень, а навколо замку, розкреслюючи темін прудкими сердитими іскрами, палали багаття ворожого війська Оттокара.

Хто він тут, думалося Романові Даниловичу, і що йому віщує оте безмежне зоряне небо над головою, яке дивує й лякає глибинами синіми і безмірними? Такий же Чумацький шлях, як досі бачив над собою в Холмі чи Володимирі, той самий шлях, як переказували старі люди, який подорожнього веде в Єрусалим — йди за тим шляхом і ніколи не зіб'єшся. На дорозі обраній, подейкує повір'я, зустрінеться обов'язково ріка Дунай — про неї приповідка давня гуляє: «Пішов на Дунай, та й додому не думай». А через ріку ведуть у п'ять верст полотняні мости, які голосами озвуться негайно, як замислить хто перейти на берег інший...

Пішов на Дунай, та й додому не думай... Якби ж то можна не думати. Хто він тут, по дорозі у свій Єрусалим, що втрапив не на Дунай з сивої легенди та приповідки, а таки на справжнісінький, щоправда без полотняних мостів і мовчазний, який байдуже несе свої води, коли сумирні, а коли й не вельми...

Він послухався батька, Данила Галицького, щоби до неоглядної його держави долучити землі нові — одружився з Гертрудою Бабенберг, племінницею і спадкоємницею покійного віденського правителя, в придане за якою був австрійський трон — і він вже володар його. Звісно, на престол у Відні ще б могла претендувати Маргарита Бабенберг, старша сестра останнього австрійського герцога і вдова німецького короля Генріха VI, але після нового заміжжя таке право за законами, досі існуючими, вже втрачається. Тож тепер князівство батька Данила межує з північного боку з Тевтонським орденом і Литвою, рікою Нарев, на півдні — із Золотою Ордою, верхів'ями Пруту і Серету, у краї західному сягає ріки Сян, а ниньки вже й земля австрійська їхньому родові додана — разом з Віднем.

Як затиш дзенькіт весільних бокалів та відлунали здравиці, щирі й не вельми, доброзичливі чи лукаві, то залишився з Гертрудою врешті Роман наодинці.

— Твоє право, недавній княжичу,— змайнула з вуст нареченої легка усмішка; не було в ній ворожнечі, але й тепло десь вихолонуло, вичахло, швидше приреченість чулася і ледь помітна, притаєна у душі гіркота. — Всі гадають, що за мною в придане Австрія, а насправді до Австрії то ж я стала товаром, безоплатним доважком...

Защеміло в душі Романа, якийсь жаль брав його до цієї, так мало знайомої ще людини, яка тепер має стати йому жоною; водночас напливала мимовільна повага до нелукавого тону, простодушного погляду з під довгих, трішки на кінчиках загнутих вій — він не зразу знайшовся на відповідь.

— Не нами писані долі, — підняв урешті голову вгору. — Десь там ті рядки, де Чумацький шлях, за яким наозирці має кожен свої стежки віднайти...

Йому стало шкода цієї жінки, мов намарне скривджені дитини, ворухнулися жаль та співчуття, а ще бажання, мов справді яку малечу, просто втішити, погладивши по голові, бо ж доля з нею досі не вельми панькалася та цяцькалася, не вважала за потрібне спитати навіть, кого в суджені вибирати; зрештою, і в нього не такий вже великий вибір під тим шляхом Чумацьким, але ж він чоловік, як на те пішло, інколи бодай мечем боронити зможе ту долю.

Вони звалили одне до одного з часом. Роман хіба усміхнеться поблажливо на ті чи інші примхи жіночі, якесь тепло розливалось тілом, бодай він торкнеться Гертруди, а вельми як притуляться лицем до лица і тоді залоскочуть її довгі, на кінчиках пригнуті вії — млосно і щемно стане від того, спалахуватиме і наростатиме непереморна спрага оволодіти нею, її м'яким і

податливим тілом, яке, видавалось, таким чутливим було на кожен порух його та вміло вгадати найменше бажання.

Якщо випогоджувалося у Романа Даниловича у стосунках з Гертрудою, то навколо замку Гімберг, навпаки, збиралися все густіші хмари, наростала у них грізна темінь, дужчало нутряне та тривожне погримування. Зі стін замку видно було, як підтягуються до Гімберга піші і кінні вої, ставала облога щільнішою з кожним днем. І вже кілька разів йшло на штурм древніх стін Оттокарове військо, дзвеніли мечі, піднімалися і падали з крутих стін драбини, летіло на голови тих, хто йшов на приступ, каміння і лилася гаряча смола; інколи важко було наперед вгадати, кому через яких півгодини всміхнеться загадкова і непередбачувана Ніка. Та кріпкі замкові стіни і захисники Гімберга виявилися не з лякливих — як накочувався черговий штурм, так і неминуче спадала хвиля його, відступати мусив нападник. «Ласкаво просимо мимо наших воріт борщу сьорбати», — потішався Роман Данилович.

Аж одного сонячного дня від табору Оттокара відділилося кілька вершників і в руках переднього полоскався на вітрові білий прапор парламентаря.

— Його високість Пржемисл II Оттокар волів би зустрітися і перемовини провести, — сказали при зустрічі перед замковою брамою парламентарі.

В Романа Даниловича не склалося погане враження від зустрічі з Оттокаром, хіба всміхнувся подумки його прихильності не конче потрібному церемоналу — з трубами військовими, пишнотою супроводу і вихилясами придворних.

— Облиш короля угорського, — говорив Оттокар Романові, мову вів чітко, як військова людина. — Адже родич ти мені еси і свояк...

«Умгу, родичі ми любесенькі, на одному сонці онучі сушили», — сердився на те велемовство у душі Роман, хоч вони були свояками насправді.

— Земля німецька, — вів Оттокар далі тимчасом, — буде з тобою лише розділена. Король угорський обіцяє багато, та, певне, не сповнить, — така вже у нього вдача. А я кажу правду, і поставлю тобі свідка, отця свого, Папу Римського, і ще дванадцять єпископів на засвідчення, що істинно віддаю тобі півземлі німецької.

«Калина сама себе хвалить, що з медом добра», — подумалося Романові Даниловичу. Душа у нього мов надвоє ділилася. Одна половинка її визнавала правоту почутого, бо таки міг король Бела обхитрити, ось і зараз не поспішає йому надіслати підмогу, хіба обіцянки щедро шле. Інша ж половинка противилася сказаному Оттокаром, не такого навчав його батько, Данило Галицький, світ лукавством пройде, казав, та назад не вернешся. Війна війною, а за брехню і підступ гріх непростимий...

— Я поправді обіцявся отцю своєму, королеві угорському, — по довгій мовчанці, зважуванні перш кожного слова на невидимих терезах та непростих ваганнях відказав Роман Данилович. — Не можу я послухати тебе, бо буде сором мені і гріх за несповнену перед королем угорським обітницю.

І подив почув на прощання в словах Оттокара Роман, і мимовільну повагу, що честь ворогові дорожча від гарантованої напевне вигоди — при такому засвідченні обман ніяк не можливий. В самого ж Романа Даниловича не знайшлося у думці жалю, хоч відчував правоту та істинність передбачень свого супротивника — він просто не міг інакше вчинити, душа б його збунтувалася, тож хай буде так, як писано у високих рядках, десь там, за Чумацьким шляхом...

II

Тепер в Ростислава Михайловича доволі було часу на роздуми, спокійно все зважити та обмислити пережити: король Бела дарував йому з часом в придане за донькою князівство, чи, як мовилося в тамтешніх краях, банство Мачву — разом із городом славним Белградом. Неспішно об'їжджав бан Ростислав свої нові володіння, мимоволі баченим тішачись. Розлогі простори між ріками Савою й Дриною зеленіли щедрими луками, численні гурти худоби й коней гуляли там попасом, галавліві лошата кумедно вибрикували, дорідна пшениця хвилю котила на доглянутих людом полях, а ще на узгір'ях таємничо шуміли дубові гаї предковічні. Ті дубові гаї дивовижно нагадували йому, здавалося, пам'ятні праліси коло Лучеська, де він, забувши перестороги, любив полювати на некоронованих королів пуц тутешніх — велетнів-турів...

Чого тобі ще, чоловіче, треба, дорікав у думках сам собі бан Ростислав, живи преспокійно на цій благодатній землі, дарованій долею, кривди нікому не замишляй і меча на сусіда жодного нащо тобі піднімати, тільки живи і милуйся світом, сім'ю свою пошануй та діток годуй. В урядуванні ніколи нудьги не знатимеш, по вінця стачатиме клопотів — довгі роки за царювання візантійського імператора Мануїла Комнина край був під його опікою, а як перейшов він до угрів, то не мав сперш чіткого адміністративного ладу. І тепер належить впорядкувати усе, насамперш з комитатом Кеве, з комитатом Бродським, що з ними межувала Мачва із заходу, та комитатом Сребернікським, частиною північно-східної Боснії, — всі комитати, що лежали на правому боці від Дунаю і Сави стали банові Ростиславові нині підвладні, та й вся Боснія тепер в його управ-

лінні. Їх мав би він ниточками владними пов'язати надійно із замком Мачва, з Белградом, що так затишно почувався собі на Дунаю мальовничому березі. Доля судила йому першому серед князів Русі Київської стати удільним князем в цьому благодатному краї.

Чого тобі ще, чоловіче, бракує, картав себе сам не раз Ростислав Михайлович, міг жити на цій благодатній землі у спокої і блаженстві, якби... Істинно міг би бути майже сповна він життям вдоволеним, якби по-іншому з Анною в нього складалося. Минали літа, діток йому вона вже народжувала, але й досі дивно вони якось в одному домі жили: наче два човники, які поряд плывуть, але ніщо, крім ріки, їх не в'язало.

...Такі миловидні краєвиди у Мачві, багаті щедрими луками, численні гурти худоби й коней гуляють тут попасом, дорідна пшениця хвилю котить собі на доглянутих людом полях — живи і тішся лишень.

Але ж таки неспокійну натуру мав Ростислав Михайлович, схожу вельми на батькову, хіба більше задиристу та непосидющу, вдачу, що недовго спокоюм та миловидним узбережжям річок балканських тішилася. Відійшли від поразки під Ярославом непомітно шпари, як відходять руки з морозу кріпкого, — сперш побілілі пальці не розгиналися, мов дерев'яними стали, згодом шкіра вже таки червоніє, зап'ястя слухатися починають, аж доки не стануть цілком повновправними. Так і пальці Ростислава Михайловича, що недавно ще ніяк не збиралися за руків'я меча братися, знову старе згадали. Бо ж Галич і вся земля — там всупереч волі напливали настирні думки, земля галицька і волинська — така сама дідизна його, як і Данила Романовича з братом Васильком, він не згірш їх дати лад їй здатен, від лиха татарського захистити, тим паче, що через тестя впливового куди значнішу підтримку матиме у монарших дворах європейських.

Заїкнувся було бан Ростислав королю про новий похід на братів Романовичів. Подивовано поповзли брови у тестя:

— Чи не бачив ти часом, якими наші міста по татарах лишилися?

Ростислав Михайлович очікував схожу відповідь, тож відказав майже відразу:

— На згарищах і руїнах вирости нові будинки. Хоч болять досі ще, та вже заживають нанесені ордою дикою рани. Мого тестя назвали другим засновником Угорщини не придворні, за останні роки та думка вкоренилася в простолюду.

Король сперш помовчав, спохмурнів було, але не тому, що зять майже відкрито підлещувався: ні, не перебільшував бан Ростислав, то правда чистісінька; неймовірним зусиллям, вицідивши до денця обезсилена й без того казну, не лякаючись інколи непосильних боргів, він понищені ордою міста відбудовував — навіть кращі від спалених домівки вирости.

— А чи багато мій зять дітлахів побачив коло тих будівель? — відповів і собі запитанням король Бела. — Досі ще вітер висвистує у порожніх нових будинках, бо нікому жити у них, у землі лежать їхні мешканці. А скільки їх в далеких краях мордується, тих, що в ясир попали монголам... Аби заселити новобудови — немалі ще кошти потрібні.

— Мені обіцяли твердо, що з польських земель в разі походу поміч велика прийде, — вів далі бан Ростислав, мов не почув про переселенців.

Знову довго мовчить король, весь у напрузі став Ростислав Михайлович, в останню мить зрозумівши, що в розмові він перейшов допустиму межу: аж вистукує дрібно і часто у скронях. В одну мить так необачно можна втратити королівську прихильність, закопати нехотя всяку гадку про можливий похід, наразитися

на різке слово або, чого доброго, навіть на принизливий окрик. Натомість тесть повів зовсім тихо надалі мову:

— Можна не нагадувати про відомих тобі моїх послів до Папи Інокентія IV. Вони непрості перемовини мають з Папою про мій намір заволодіти Австрією. І останні вістки обнадійливі, Папа обіцяє підтримку. То справа надійніша, бо з князями галицькими і волинськими ще надвоє ворожила гадалка...

Давні рахунки були в короля Бели IV з австрійським сусідом, тільки за останні роки він кілька разів ішов на нього чималою раттю, та щастя військове ніяк не поверталось до Бели обличчям. А тут засвітився рідкісний шанс під власну корону отримати такі жадані землі, без списів, мечів і каменеметальних машин, просто за благословенням престолу найсвітлішого. Аби тільки Папа не передумав. Аби інші послы його посланців не перехитрили чи часом Папа Інокентій не вибрав кого іншого серед можливих претендентів...

— Ні! — різко і несподівано по тихій мові мало не вигукнув король Бела і так змахнув своєю рукою, як би мечем затятого ворога рубанув.

Мрія Ростислава Михайловича, яка так скрадливо в останні часи зародилася знову у ньому, підростала в душі і набирала обширу, хоч він її тамувати силився не один раз, раптово, за одним помахом руки королівської, щезла, розтанула і попливла — так раптово може розтанути і попливти собі геть досвітній туман над Дунаєм, заледве вигулькне сонце і дмухне свіжий вітер...

Король Бела IV по-різному ставився, звісно, до різних європейських монарших дворів. Когось шанував, когось ненавидів, а от Фрідріха II Бабенберзького зневажав відверто.

— Чисто бреше, що й віяти не треба, — міг докинути Бела при згадці про свого австрійського коронованого сусіда.

Угорський король не міг пробачити віденському володарю його лукавства при нашестві татар. Ще як тільки прибігли перші вістуні з тривогою, що суне татарська лавина в бік придунайських країв, Бела звернувся до Фрідріха Бабенберзького з проханням про поміч та об'єднання сил. На початках, як видавалося Белі, Фрідріх перейнявся спільними загрозами, але потім почалося незрозуміле. Віденський імператор порадив сперш порозумітися із сином своїм, королем Конрадом. Чорна хмара татарська вже вочевидь нависла над всією Угорщиною, півкраїни палало в вогні, тож Белі було не до гонору.

«Уславленому повелителю Конраду, — писав невідкладно Бела, — Божою милістю найсвітлішому королю Німеччини, передає Бела, такий же Божою милістю король Угорщини, свої вітання і готовність запропонувати власні послуги.

В нас мимоволі виривається гіркий стогін, що йде з глибини серця і перетворює нашу радість в глибоку печаль. Адже ми боїмося через нещасливий перебіг долі нашої загибелі всього християнства. Певно, Спаситель наш, втомившись від злоби теперішньої, явив таку бурю, що кораблик віруючих кидає туди й сюди, загрожує навіть цілковитою загибеллю, якщо Господь не почує нашу мольбу і стогін, та не прийде на поміч.

Адже Він, за чією волею управляється світ, через гріхи людські, в чому твердо переконані, допустив, щоб жорстокі народи, що йменують себе татарами, прийшли зі сходу, як саранча із пустелі, і спустошили Велику Угорщину, Булгарію, Куманію і Русь, а також і Польщу та Моравію. Лише окремі замки, які відчайдушно бороняться до сьогодні, залишилися незруйнованими. Величезна кількість людей жорстоко винищена. Передавши завойовані землі пришельцям, вони зайняли — о, горе, — недавно все наше королівство по той бік Дунаю».

Король Бела в попередніх посланнях Фрідріху погоджувався стати навіть ленником австрійським. Тому такий біль невігойний чути в подальших рядках: «З великою пересторогою повідомляємо ми, що достойні всілякого пошанування архієпископи, єпископи, абати, монахи, францисканці і домініканці, рівно ж як монахині, жінки і дівчата, яким до того завдали безчестя, і без числа люду невинного спізнало жахливу смерть. А оскільки ми боронилися, зазнаючи величезних втрат в людях та маєтності, доля до нас була неприхильна знову. Той, на кого ми покладали усі надії, змусив нас, через гріхи наші, скуштувати гіркоту поразки.

Вороги наші хочуть, як вдалося мені дізнатися з надійного джерела, з настанням зими зненацька захопити Німеччину і, як тільки буде зламанний опір, — захопити усі держави».

Ані дня не можна втрачати, ні частинки навіть його... «Оскільки, спираючись на досвід минулий, так і з теперішньої оцінки, стверджуємо, що нині вирішується не лише наша доля, але й доля всього християнства: наш захисний вал вже частково прорваний. Ми просимо і закликаємо Вас настійно і з молитвами Господові, щоби Ви, заради возвеличення Божого імені, без вагань

поспішали на допомогу нам і більше того — всьому християнству, а ще Ваших підданих проханням і переконанням спонукали до цієї благородної справи. Якщо Ви почуєте наші благання, які від імені всього християнства направляємо Вам, і відведете від решти віруючих небезпеку, що загрожує світові, то ми будемо у знак вдячності Вам за це довіку зобов'язані. Того, хто виявиться достойним Божого призначення і поведе до нас Вашу допомогу, ми будемо з пошануванням зустрічати на кордонах нашої держави.

А як вістун вручить Вам цього листа і заявить себе нашим посланцем, то надайте йому всіляку довіру».

Коли ж, полишивши по собі попелища, татари назад на схід подалися, а держава угорська до мозолів кривавих наново будувалася, то в короля Бели і на макове зерня в душі не було вагань: він має тепер собі частину Австрії відшматувати, ту саму, де переважали серед мешканців угорці, вона, на думку Бели, мала по справедливості його короні належати. В черговому поході, під орудою самого короля, військо Ростислава Михайловича і вої під началом барона Іштвана опинилися поряд.

— Ну-ну, побачимо, в чийого козеняти хвіст куціший, — раз по разу поглядав Ростислав у бік барона.

Уже з перших хвилин, заледве озвались військові труби, барон вривався в гущу австрійців. Білий кінь його, вельми помітний у сутолоці, то здіймався дибки, то аж присідав, мов до стрибка готувався, а меч у руках барона вививався так справно, наче був не справжнісіньким, а іграшковим. «Ти ба, — Ростислав усміхнувся криво, — сам бик землю борикає, сам на себе кидає»...

Кількадесят воїв, разом із самим Іштваном, так стрімко врубувалися в стрій австрійців, що ті в першу хвилю було сторопіли, задкувати під натиском поча-

ли, — і Ростислав Михайлович, попри неприязнь стійку до барона, не міг не відзначити його затятість. «Все на очах в короля, — промайнула думка, — похвалу неабияку матиме від його величності. Хоча, подекуди, гордість та зарозумілість верхи виїжджають, а повертаються пішки».

Ростислав наступав з усією лавою, меч його теж не мав вельми спочину і рука у плечі добряче вже чулася, але ні дзенькіт металу, ні зойки зраних та нервово іржання схарапуджених коней не перешкождали слідувати йому за сусідою. А там австрійці потрохи оговталися, з боків насадили на воїв Іштвана, що півостровом своєрідним опинилися в лавах ворожих. Від досвідченого Ростиславового ока не приховалося, що перешийок отой загону барона, який з військом усім еднав, усе тоншає, кількадесят сміливців можуть в оточення втрапити.

— Захопився придурок, — із зловтіхою мимоволі подумав. — Як оточать, на січку зрубають.

І нехай, — думка, якої соромився, яку б вголос нізащо не вимовив, та думка, попри зусилля, спливла і відлунювала нахабно та безцеремонно. І нехай, якщо нема голови, то ж війна, а не рицарська виправа під манірними поглядами придворних дам, що аж повискують від видовища поєдинку гонорової чоловічої знаті. Воюють-бо не мечами, а розумом, думалося Ростиславові Михайловичу, сперш голова потрібна і винахідливість вояцька, розсудок холодний, — мечі вже десь там, чи не в останню чергу. І якщо зарвався барон, сам поліз у петлю, то до чого він тут? Ніхто Ростиславові не дорікне, не матиме права, бо ж то на очах усе діється, і Анна бодай слово криве не зможе... Але в його житті зате нарешті розвидниться.

Стривай, чоловіче, — перепиняв у душі ту думку якийсь зовсім інший, несміливий голос. Все те правда,

нехай голісінька і цинічна, не ти посилав барона, він зарвався з власної волі та безрозсудства. Але ж ти сам не сліпий, не здракуватий, добре бачиш, до чого йде. Ти воїн разом з бароном одного війська, воїн угорського короля, того самого Бели, що за зятя тебе в родину прийняв — саме тоді, коли втратив ти княжий стіл у Галичі, коли став нічим, так собі, як пил придорожній... То правда, як зарубають зараз пришелепкуватого барона, то Анна поплаче тихцем якийсь час, щомоці від тебе криючись і від родини, але неминуче забуде врешті, більше той чоловік вже не стоятиме в тебе на дорозі. Анна буде тільки твоя...

— Вдаримо лівим боком! — наказав Ростислав Михайлович, той голос несміливий, що просив порятувати барона, на подив його самого, здолав розрахунок і глузд.

І задзвеніли мечі ще напористіше, Ростиславові вої потіснили австрійців, а барона визволили з небезпечної пастки, в яку втрапив через власну таки необачність.

До пізнього вечора тривав тяжкий бій, жодна сторона поступитись не важила, і вже курява над бойовищем в призахідному сонці червоніти стала, мов була і вона просякнута кров'ю, як земля під копитами кінськими. А перед сутінками австрійці ввели свій прихований до останнього, до вирішального моменту резерв — свіжа сила, не виморена цілоденною січчю, ввірвалася якраз навпроти баронових воїв. І не витримали вони несподіваного удару, відступ на очах перетворювався у панічну втечу; ще вздрів Ростислав, як побіг з усіма барон, нажаханий та простоволосий, бо в сутолоці отій загубив навіть свого шолома.

— Зрада! — злетіло з вуст збілілого з розпачу короля Бели, що вже обмірковував, як назавтра зламати-таки австрійців.

Відступ навпіл з бідною якоюсь відлагодили, то не стало розгромом, але поразка була цілковитою.

— Барона нехайно ув'язнити, — наказав по всьому король, який на перебіг бойовища мав власну і не здатну на чиєсь спростування думку.

13

Сивий старець із Лучеська, коли обізвав його Ростислав Михайлович блазнем та старим опудалом, ще довго ковтав гіркоту, гіркішу за пилюгу з-під копит нетерплячого князя та його воїв. Ні, старець не міг гніватися на всевладного господаря тутешнього замку, бо гнів не від Всевишнього, сивий сліпец шкодував лишень, що люд так мало тямить досі про те, як створений цей білий химерний світ, тому людові все ніколи та ліньки мізки свої докласти.

І ні до чого тут чари, якими князь дорікав, чи якась ворожіння, думав старець, на волхвів теж огулом складати поклеп несправедливо. Як прийшла віра Христова у край, то не всі волхви подалися у пущі по старому звичаю пенькам трухлявим та язичницьким ідолам бити поклони, найпрозорливіші слово Христа серцем своїм спромоглися сприйняти: волхви-бо чутливіші до правди вселенської, небом даровано їм жити у злагоді з душею власною, з землею й водою, деревом, лиш на позірний погляд безмовним, із звіриною та птаством. Знайшли ті мудреці прадавні здатність в душі струсити язичництво з себе, мов пил придорожній, натомість їх сила і відання, що з роду у рід переходили, залишилися назавше з ними — колись їх хіба назвуть характеристиками. Тож було-бо предревне знання невидимого зв'язку і єднання людини і птаха,

річки і звірини, комахки дрібної і велетенської грізної набурмосеної хмари; на макове зерня десь нехай зрушиться їх зв'язок — і хтозна в якому далекому краї трапиться паводок чи землетрус, настане посуха чи серед літа впаде досвітком приморозок...

І князь Ростислав такий же нетямущий, як і більшість люду: коли послав сивий старець орлів та вороння цілісіньку хмару, хотів попередити про поразку у битві під Ярославом, то не вкумекав князь такого простого знаку, що й дитинча допетрає, хоч як вже ворони й орли старалися, кружляли та вививалися, криком кричали пересторогу. А птаха ворона не така вже проста, ключі від раю були колись у ворони, але одного разу через свою легковажність вона прогнівила Бога, ключі передані відтоді зозулі, а всі птахи та звірі перестали балакати мовою, людові зрозумілою доти.

Ледачий ниньки народ пішов, око уважне і вухо чутливе йому даровані, та не завше беруть їх до вжитку... Он дрізд непримітний, а то ж він разом з іншими птахами співав Діві Марії в її Успінні, у переказі прадавньому йдеться про чорний камінь в гнізді дроздовім, що щастя приносить тому, хто камінь той знайде... Так воно чи не так, поговір людський щось своє згодом ладен додати, але уважні істинно давно запримітили невигадану прикмету: як співають дрозди в низу ялини, то рясно родитиме в те поліття поле, а як вище, десь посередині, то й врожай посереднім буде, гірше, як співатиме птах цей ген на вершечку — яловою чекай тоді ниву, ціни хлібні теж до вершечка полізуть і сам чоловік заспіває та заскавулить так жалібно, як отой дрізд у верховітті...

Ледачкуватий і неспостережливий народ пішов, думалося з гіркотою сліпому старцеві, ніяк ума прикласти не спроможеться, бажання пізнавати світ до тої межі, що дозволив Всевишній... Скільки прикмет

повз око людське проходить, та нікому придивитися оком свіжим. І не тільки птахи подають чимало ознак, кожна рослинка-билинка своє значення має і дію свою. От нехитра рослина, петрів хрест, — чом біля нього мошкара ніяка не водиться, поблизу поле шкідник не зачепить? Оповідав ще батько його:

— Святий Петро був, не в приклад людові нинішньому, до всього вельми цікавий, знав по імені кожную рослинку, кожную найменшу комашку назвати міг. Як ішов він полями, то жучки, бджілки й метелики його завше оточували. От, бувало, візьме святий прутика і цвьохкає ним, мов батіжком. А жучки всякі, комашки не сміють по тому шкодити полю, хліб переводити і точити. Потім кине десь на межу Петро прута того, а він прийметься та зросте. І всі мушки й жучки, що точили посіяне, відтоді не мають там права врожай псувати, обминають далеко той клин...

Не побачив під Ярославом князь Ростислав той знак, що подавав йому через орлів та вороння хмару, марно тільки воїв своїх у землю поклав.

Сивий старець небайдуже ставився до неспокійної і закрученої-перекрученої долі Ростислава Михайловича, бачилося якось йому, що князь народився в сорочці. І то було не приповідкою чи звичайнісінькою байкою, бачилося старцеві, що хтось у роду князевому справді вродився вельми щасливим, тож сорочку дитячу того щасливця за прадавнім звичаєм спалили, зашили попіл у ладанку і передавали її щоразу в наступне покоління, доки не дісталася вона Ростиславі.

А ще бачилося старцеві сліпому, мов крізь досвітню мліч, що доля князя десь у краї, де сонце заходить — то він наслав тоді вовчі зграї, щоб не встигло Ростиславове військо при поверненні з литовських країв попереду Данила Романовича у Галич ввійти,

далі ті дороги князеві пролягти мали. Знав старець сивий, чому, як вцілила пущена навмання стріла у вовка, натомість не скавуління почулося, а болісний зойк людський: зла ворожка прокляла одного чоловіка і став той вовкулакою. Але прокляття лиш до першої крові силу мало, вмить по рані став вовкулака знову людиною і, накульгуючи, на бігу рвав рештки вовчої шерсті з пліч, втікав він потішено чимдуж від хижої зграї.

— Бач який, — засміявся раптом старець, згадуючи думки Ростислава, як він має долю свою за петельки брати та під дудку свою її змусити витанцьовувати. — Марна, княже, твоя надія і сподівання даремні твоєї гордині. Будеш ти і доля твоя так танцювати, як он там написано...

І старець підняв на небо свої невидючі очі, мов справді міг прочитати між хмар, що пробігали прудко на свіжому вітрі, зазначену князеві путь і долю.

14

Вже пізнього вечора, як на всю міць клекотіли, потріскуючи гіллям, багаття навколо замку Гімберг і небо із темно-синього стало криваво-червоним, до Оттокара II прибігли занепокоєні гінці:

— Ваша величносте, вістуні таємні доносять, що Роман Данилович хоче вийти із замку і пробитися крізь оточення. Сам гадає іти, без Гертруди. Є нагода з небезпечним супротивником поквитатися назавжди.

Оттокар надовго задумався, мов щось рахувати вельми складне взявся в умі, гінці тим часом чекали, похиливши голови і нетерпляче повіками кліпаючи: завше різкий у рухах та рішеннях, їх правитель міг

віддати розпорядження спішне та несподіване. Натомість, по довгій мовчанці, Оттокар лише позіхнув протяжно і смачно, ледь прикривши задля чемності долонею рота, — і то не поза була, він справді не висипався і добряче стомився за останній час.

— А нехай собі йде...

З подиву гінці навіть очима кліпати перестали, проте перечити ніхто не посмів, тільки докинув один з них впівголоса, наче роздумуючи:

— Нагода така навряд чи колись ще випаде...

Оттокар повільно провів долонею по своєму обличчю, мов вмиваючись і зганяючи втому та сон.

— Піти можна завше... Повернутись — ніколи...

У довгій мовчанці перед куцою відповіддю він таки рахував насправді. Вираховував подумки, скільки сили і війська потребуватиме Романів батько, грізний Данило Галицький, аби убезпечитися від татар, скільки слід у похід на ятвягів... Ні, складав ретельненько і перекладав думки Оттокар, мов селянин дрова на сувору зиму, не стачить моці Данилові на похід на Відень, на Гімберг.

Придворні могли б дорікнути йому за що завгодно — за раптовий окрик, гнів непояснюваний і на позірний погляд безпричинний, незрозумілий спершу наказ, який матиме з часом довготривалі наслідки, — не могли вони тільки криве слово мовити про Оттокарове вміння вираховувати наперед найскладніші військові чи життєві придибенції. Ще не забулося, як отримав він право на австрійське герцогство...

Весняної днини 1252 року в місті Хаймсбурзі, де зливаються неподалік ріки Дунай і Морава, стояв під вінцем дев'ятнадцятилітній маркграф і недавно вибраний герцог Оттокар зі своєю нареченою Маргаритою Бабенберг. Тоді наче висхлим листям шелестіло співчутливе і чомусь принизливе поза спиною:

— А нареченій-то вже п'ятдесят два... Навіть не матір, швидше бабуся.

Те шелестіння, як усім на вінчанні видавалося, щонайменше обходило хіба молодого. Стрункий, миловидний Оттокар охоче витрішки навкруги продав, посміхався щиро і весело. Душу гріли йому не літа молодої, а прижовклий з плином часу документ. То був Privilegium Minus ще року 1156-го, де імператор Священної Римської імперії Фрідріх I підтверджував спадкове право роду, а отже, і нареченої, на австрійське герцогство.

А ще завидючі очі жіноцтва, що перешіптувалося поза спиною, дратував не тільки вік нареченої, значно більше дивувала й обурювала спокійна та гордовита Маргаритина постава.

— Іч, запишалася, — не втомлювалися шелестіти ті самі губи. — Краще б щастя таке якійсь кралечці молодесенькій...

Наречена не могла, звісно, чути, про що там плещуть заздрісні язики, проте здогади її були безпомільними. І нехай собі, думала зі спокійною впевненістю у душі, язики без кості. А вона, Маргарита, має істинно зараз чим пишатися. Але зовсім не молодістю свого нареченого та його красою... Вона тим шлюбом, миром пов'язуючи Богемію з Австрією, землю свою вберігає від безконечних воєн в останні часи, від сліз материнських за дітьми полеглими, — її плаття вінчальне краще щитів та мечів оборонить свій край. І не було в Маргарити якоїсь неприязні до Оттокара, бо ще перед вінчанням обоє цілком відверто балакали:

— Моя держава мене тепер женить, — стрибали веселі іскри з-під Оттокарових вій.

— І моя під вінець наряди мені мережить. — на здачу посмішку віддала майбутньому чоловікові.

Оттокар немало ходив у походи. Але як випадало вдома бувати, то ретельненько виконував свій подружній обов'язок, не один раз за ніч повертаючи навколо себе немолоду і вже повнотілу достатньо своєю жону.

Збігав час, але Маргарита чомусь не вагітніла, порожній живіт її був, наче покинута і вихолонула хата. Це почало непокоїти Оттокара, він аж ніяк не міг залишити престол без спадкоємця, та й Маргарита почувалась при тому абияк, навіть одного разу, мов ненароком, підкусила його:

— Все походи та війни, охляв, мабуть, з того, чоловічку...

Наче вжалений, круто обернувся до жони Оттокар: як посміла дорікнути йому чоловічою неповноцінністю?

— Хто в цьому винен — не піду до гадалки, — повільно протиснув крізь зуби, з трудом неабияким, мов кожне те слово опиралося відчайдушно; в самого ж нутро закипало окропом і голосно клекотіло. — Пропоную натомість побитися об заклад.

Брови у Маргарити поповзли угору: що за химеру нову вигдав чоловік?

— Приведи мені молоду дівчину із свого оточення, яку сама вибереш. І за рік вже переконаєшся, що я не безплідний.

Самовпевнена Маргарита щиро в душі грішила на Оттокарову безплідність, тож виклику його неймовірного не злякалася, негадано для самої себе прийняла дивовижну умову.

Небавом перед Оттокаром поряд з жоною стояла молода і сором'язлива дівчина — ще одна Маргарита, Маргарита фон Шуєнринг.

Претендентка на ніч в королівській опочивальні не була красунею, але чари юності додавали особливої звабливості її стрункій поставі, найменшому порухові

чи випадковому жестові. Оттокар так прискіпливо оглядав претендентку, пробуючи уявити себе з нею у ліжкові, що в тої щоби жаром взялися — притули до тих щік ненароком руку, то враз, видавалося, на ній пухирці збіжати.

І року не минуло, як Маргарита фон Шуєнринг народила Оттокарові сина Микулаша.

Звісно, для непосидючого і невсипущого Оттокара те не вирішувало проблему спадкоємця престолу, бо за тодішнім законом позашлюбній дитині дозволялося займати будь-який найвищий пост у державі, проте вона не могла претендувати на королівський трон.

Не помічали придворні, щоби з того Оттокар вельми журився: Privilegium Minus 1156 року тепер належить йому, з бездітною Маргаритою можна розлучитися, і того він доб'ється від самого Папи Римського, — а там підбере собі молоденьку дружину королівської крові...

...Гінці, що принесли вість про очікуваний відхід із фортеці Романа Даниловича, трохи розчаровано відкланялися. Але Оттокар однаково не міг вже заснути. Він вийшов у ніч, де небо, яке розкреслювали сердиті іскри з багать його вояцтва, з криваво-червоного стало світло-жовтавим. Оттокара не полишали думки про дивакуватого Романа Даниловича: він же напевне знав, що не пришле король Бела йому помочі. І все ж не проміняв чоловік півцарства німецького на власну честь. А чи зміг би він, Оттокар, так вчинити?

Нікому в житті не дано пізнати, що пишеться опісля цього таємничого «якби»...

Здіймалися прудкі іскри у провітліле небо, і здалеку в ті чудернацькі креслення яскравих іскор впліталася пісня вояцтва його, безжурна і хвацька, яку не обходили зовсім січа смертельна назавтра, каліцтво і кров, тій пісні важливе було привілля саме сьогодні, в цьому нічному, бездонному і безконечному небі.

Ростислав Михайлович повільно спускався у підземелля вузьким проходом, обачно ступаючи в напівтемряві кам'яними вологими сходами. Інколи від непевності він торкався руками холодних мурованих стін, що слизькими були від плісняви і де-не-де врослого моху; кожен крок, навіть неспішний та обережний, породжував хистке і лякливе відлуння.

Ростислав ішов до барона Іштвана.

Він і досі не знав достеменно, чи то правильно чинить, чи зрозуміє його барон і чи не спричинять відвідини ці різні там суди і пересуди, плітки придворні. Зрештою, те все йому байдуже, суєта і марнота, люди ні лише для самої себе важити може власний добрий чи хибний вчинок. А барона в ув'язненні хтозна-яка доля чекає, король під гарячу руку, чого доброго, і стратити може.

Скригнули, наче болісно зойкнули, важкі ковані двері, і в світлі навскісного променя, що падав з маленького заграбованого вікна ген під чорною цвілою стелею, він побачив барона — зарослого, невмитого, на обличчі якого присох, певне, бруд ще минулого бойовища.

— Ти? Ви? — повертав повільно лице Іштван, а вимовив з подивом так, мов на нього саме зараз напала гикавка.

— Я, гадаю, мусив прийти, — по хвилі озвався неголосно Ростислав. — Я хочу короля просити за вас, тому потребую поради...

Сміх, такий же неголосний, поміж голих холодних мурів зазвучав проте розкотисто, мов барон не пошкодував легень:

— А де ж на полі бою були ті порадики? Чом цього раніше вони не зажадали?

«Ані до сака, ані до бовта — дурень вічний», — подумав навіть без злості на нього Ростислав. Той докір, гадав він, цілком криводушний, бо вирятував Ростислав таки барона тоді, хоч міг і знехтувати його безпечністю.

— Я до короля не хотів би іти без вашого відома...

Тепер сміх був глухіший, якийсь хрип проривався з грудей, що тряслися з тамованого щомоці реготу, а врешті барон закашлявся.

— З яких це пір моя доля стала когось хвилювати?!

Повз увагу гостя не проминуло, що називають його в третій особі.

— Мене не ви цікавите, як на те пішло. Куди істотніша справедливість...

— Ти ба, яке вишукане благородство, — Іштван глипнув так з-під замурзаного лоба, мов пожбурих замашну каменюку. — Сперш розбити тендітне й крихке почуття, що було між мною і Анною, а тоді вже явити істинне і непідробне лицарство...

«Якби ж то вдалося розбити, — ковтнув гіркоту у душі Ростислав. — Йдуть роки, підрастають діти, заміжжя дочок небавом, а воно ніяк досі не розколюється, на черепки та пісок не хоче розсипатися».

— Я проситиму короля напевне, — притиснув у тоні гість. — Ваша давня неприязнь мене не обходить, а от у поразці у надвечір'я ви справді не винні.

— Кинути військо на фланзі, лишити напризволяще, — все сміявся крізь хрипи барон, — то неабияке лицарство... Його величність має відвагу таку помітити.

Він задирається, думав з холодним вже спокоєм Ростислав Михайлович, він хоче його вивести з рівноваги. Бо неправду говорить, під Ростиславом вбили коня, вірні вої істинно вихопили його з-під занесеного над головою меча; інша річ, що панікувати не стали, відсту-

пали усталеним порядком, якщо в каші, сутолоці і мішанині своїх і чужих те назвати можна порядком.

— Я не потребую вашого заступництва, бане Ростиславе, — кашель в барона то стихав, то знов рвав груди.

— А я не прийшов попитати дозволу. Я прийшов повідомити, і не більше.

Честь в однаковій ціні — і в бою, і опісля нього.

Раптом барон схопив Ростислава за руку і щомоці стис — очі його, досі зимні якісь, враз спалахнули; в тому миттєвому спалахові бачилися Ростиславові і благання, і ненависть, і нездійсненна надія; такий погляд можливий хіба в людини при маренні, коли гарячка крайня забирає пам'ять, лишає відчуття реальності, а натомість постає перед людиною якийсь інший, вигаданий нею чи болячками навіяний світ.

— Відступіться від Анни, — вже не хрипів, а швидше шипів голос барона, як може черинь розпечений зашипіти, коли ненароком пролити на нього воду. — Ви ніколи не зможете дати їй щастя, життя її з вами є каторгою, невже не бачите, не знаєте, не відчуваєте?

На якусь мить Ростислав скам'янів, мов заворожений, не здатен був бодай ворухнутися. «Були на масницю вареники, та в піст на вербу повтікали», — злість нарешті захопилася в душу. Він із силою смикнув руку:

— Ви не пам'ять з хвороби втратили. Ви загубили сумління — отаке верзти по стількох подружніх літах...

І Ростислав круто повернувся та подався до важких, незграбно окованих дверей, мало не вдарившись головою в низьку шалівку.

Наступного дня Ростислав Михайлович був у короля і оповів йому все, що бачив і думав, звісно, без дивовижної пропозиції затьмареного поразкою та ув'язненням мозку барона.

— Не чекав такого заступництва, — стис із серцем губи король. — Безголів'я та боягузтво не так оцінюються.

— Ваше величносте, — стояв на своєму Ростислав Михайлович. — Я не веду мову про весь бій, я лише про завершення, про надвечір'я...

Король Бела якимось дивним і довгим поглядом подивився на зятя, спохмурнів ще більше, перекладаючи різні думки в голові — і ніхто не мав права знати, що в них, наскільки обізнаний батько з життям доччиної сім'ї, а врешті, зітхнувши, тільки й кинув:

— Треба добре подумати. Якось життя утрясется.

А як і кого трясиме в тому житті — промовчав король.

16

Чорні тіні від побаченого лягали на обличчя Ростислава Михайловича, такі ж чорні, як головешки на місці колишніх селянських подвориць, де лише вітер знімав сірий попел з вигорілих людських трудів. Вогненний татарський вал прокотився карпатським краєм, дика азійська сила перехлюпнулася через гори і з лиховісним посвистом назад відійшла, полишивши по собі біду і пустку.

Ростислав Михайлович клопотався немало першим приданим за дружиною Анною, яким угорський король Бела IV спорядив доньку. То були замок Фізер у Земплині, села Вишневе, Оріхове, землі у терені Мукачівської домінії. Він не міг, звісно, дорікнути бодай чимось своєму тестеві, тільки одержане ніяк не скидалося на королівський дар. В селі Вишневому, не випадково так названому, хіба десь на околиці від

вогню вціліла вишня ще весни наступної зацвісти буде здатна, а в Оріховому геть всенькі дерева нагадували йому перевернуті блискавиці чорні, застигли довіку у спалахові своєму останньому. Водяні млини, поскрипуючи старечо, довгі роки на хліб мололи, а тепер стояли німими покійниками і їх натруджені лопасті бралися мохом.

А може, й правду казав той старець сліпий із Лучеська, що долі ніяким конем і ніяким возом ще ніхто не об'їхав, набігала думка у Ростислава Михайловича, як оглядав те невеселе придане. Але якщо судилася йому ця земля, що стільки страждань і глуму зазнала, то має він стати у поміч їй, щоб на попелищі постали нові домівки, відродилася випалена і всохла садовина, воскресли млини, аби цілоденно і цілоночно трудитися задля найталановитішого і найвищого, що досі вигадати могло людство, задля хліба святого...

Легко сказати, що має цей край відродитися. От тільки дешиці бракує для того, рук людських, бо чимало люду в полоні гіркому йде у валках далеких на ринки невідільників, ще інші в світі розбіглися із нажаханими довіку очима.

Ростислав Михайлович роззирався обезлюднілими селами, де хіба одинокий, чудом вцілілий журавель біля криниці тихо похитувався на вітрі, роззирався яловими полями, порослими бур'янищем, і диву лише дивувався: нехай орда села понищила, хай люд на продаж погнала, бо іншого, крім грабунку, досі вона не навчилася, ані зерня посіяти руки не вправні, ані млин збудувати, — але нащо ж було виноградники нищити? То ж, певне, тисячоліття минає, як тут виноградну лозу ростять, а за останні часи сорти оновили, такі смачні та удатні. Але нехай, король Бела для заселення обезлюднілої землі вже запрошує

німецьких та італійських виноградарів, виноробів-вінцлерів знатних, надає колоністам, як і жменьці місцевого селянства, що лишилося, право нові виноградники закладати, виготовляти та продавати вино, звільнивши господаря такого на десяток літ від податі будь-якої та церковної десятини.

Ростислав Михайлович таки щиро поважав свого короля і тестя, але не у всьому був згоден із ним. Істинно, італійський вінцлер більшу тям повинен мати, як виготовити вино, — та хіба десь бачити судилося йому доглянутіші поля, як на його споконвічній землі?

І збирає Ростислав Михайлович по тому своїх наближених. Одним він наказує:

— Їдьте під Київ. Там зроду пшениці були вдатними. Просіть смердів до нас, тут земля злогує, тут привілеї матимуть і в радість їм житиметься. Та не баріться, вирушайте, бо в літі і качка прачка, а в зимі і Тереса не береться.

Іншим радив на Чернігівщину путь обрати.

— Там для землі люд мозолів не шкодує. І чує їх руки земля. А в дереві знатися — небагато їм рівних знайдеться.

Ще третім наказував лаштуватися у дорогу в краї галицькі та волинські. Бачити довелося якось йому, як батько висварював там сина за грядку не вельми охайну. Син дивувався, навіть відговорюватися пробував, що нерівна борозна ніяк врожаю не зашкодить, от тільки батько з того ще більше сердився і сварив:

— Образиться земля, запам'ятає тебе, тож довіку незлюбить і слухатися перестане.

Мчали гінці в різні краї руські, просили в обезлюднілі села карпатські селян. І небагато води сплигло в річках тамтешніх, як заскрипіли вози з пожитками, роззиралися зацікавлено в усі боки очиська дітвори

дрібненької, яка вперше вирушила в дороги неблизькі. А небавом домівки зростати стали в покинутих селах, де досі хіба ночі глупої на вулицю вийде сторожка лисиця, сподіваючись марне на здобич.

Ростислав Михайлович не міг знати напевне, чи цей край долею йому в нагороду дістався, чи випробування то чергове, зате твердим у переконанні був, що головного болю за всіх випадків таки стачатиме. Ні, він не лякався ні поту, ні мозолів, тільки раз на пам'яті всіх поколінь манна сипалась з неба, більше очікувати люду ледачому і маловірному не доведеться її, але крок його кожен має щоразу наближати до задуманого і довгими ночами, без мачини найменшенької сну, замисленого: має він стати на чолі князівства вельми поважного, у світах, як не озирайся навкруг, шанованого; ще краще, величного царства. Задля цього він і себе ні на йоту не шкодуватиме, йтиме до моці крайньої, пулятиметься з останніх сил, до забуття, до безпам'ятства, нігтями шкребтиметься, аби тільки вперед до цього наближатися.

17

Інколи непорозуміння, образи та пересвари дрібні між Ростиславом і Анною виникали на рівному місці, зовсім з нічого, без видимої причини. За останній випадок Ростислав картав себе, мов легковажного хлопчика.

Домашня кішка їхня, яку Афродитою величали поштиво, була Анниною улюбленицею — з нею панькалися, їй потурали, наче дитині. Афродита те відчувала, напевне, неспішно собі ступала долівкою, гонорово тримаючи голову та зверхньо й поблажливо

очима поближуючи навкруги; коли ж їй щось не подобалося чи повелися з нею ненароком бодай трішки нечемно, то біла сердито себе по боках довгим і пухнастим хвостом — і тоді хатні служниці злякано перезиралися, остерігаючись гніву Анни.

А недавно Ростиславові подарували в розкішній клітці папугу. Кішці чомусь не до вподоби припав новий квартирант, стала роздратовано вона кидатись на клітку та лапою бити, на що папуга не звернув ні крихти уваги, хіба інколи з достоїнством оком кліпне. І тут Ростислава під'юдило на цілковито хлопчачу витівку: а що, як випустити птаха?

Папуга крізь розчинені дверцята ступив преспокійно, зробив крок і другий, що привело кішку до крайнього обурення: Афродита аж на задні лапи звелася, вереснула щомоці, зелені іскри з очей пускаючи. А папуга ще крок ступає, і ще один — з подиву кішка назад рачкувати стала, не перестаючи верещати, врешті вперлася спиною в стіну і так застигла, а птах різко назад відкинув свого чималого та грізного дзьоба.

— Їсти хочеш? — спитав папуга.

Ростислав, якого не попередили, що птаха говорити навчили, аж пирскнув зо сміху, бо так звертались, напевне, попередні господарі перед годівлею папуги, а кішка з диким вереском в найдальший кут стрілою метнулася.

На ту веремію якраз нагодилася Анна.

Такий же прудкий, як кішка її, кинула погляд вона сперш на Афродиту, тоді на папугу, а врешті з докором подивилася на чоловіка.

— В своїм домі я не маю права тепер навіть на кішку, — неголосно мовила Анна і в кутиках очей її зблиснули дві краплини. Вона прожогом кинулась геть, плач і схлипування Ростислав почув уже за дверима.

«І паскуда ж ти рідкісний, — вилаяв він сам себе. — Через дрібниці, а ще дурість дитячу, отак до сліз довести...»

Роки їх подружнього життя миготіли, мов на лісовій дорозі столітні дерева перед очима у вершника, що мчав ускач, і хоч як відганяв думки Ростислав Михайлович про їхні сімейні обставини, вони однаково верталися з дивовижною впертістю і безцеремонністю — він виштовхував їх у двері, а вони нахабно вдиралися через вікно. І справа була не тільки у ревнощах до Анниного кохання, яке, видавалося, ніяк не хотіло нанівець зітліти навіть під попелом забуття, заметене піском і пилом прожитих літ. Він пробував інколи подивитися на себе очима Анни, і тоді на душі в нього шкребло та нило. Справді-бо, абиякого чоловічка їй капосна доля судила — завше в походах, десь там мечем розмахує, бозна за що і за кого. Ніяк не найдяться ті чоловічиська, все їм мало землі, маєтностей, почестей; числять себе справжніми християнами, а всі приписи християнські на кожному кроці топчуть та нівечать. А як прийде з походу чергового, забрьоханий і замурзаний, то сперш кілька днів відсипатиметься і до тямі приходитиме, але й потім слова ласкавого, ніжного й приязного годі від нього чекати, бо вже он наближені гомонять на подвір'ї замку, ледве зачувши про його повернення, починають збиратися, аби виманити знов у дорогу, тепер на мисливські лови. В ліжку такий чоловік ген тобі півень, через міру гонористий та нетерплячий: вистрибне десь на курку поспіхом, похитається, прокукурукає переможно і далі клювати помчить, забачивши зерня чи іншу поживу.

Літа, що шуміли уже за спиною, навчили його зовсім по-іншому ставитися і до жіночих плачів, не були то для нього тепер лише бабські витребеньки хитруваті, сльози і шмарклі, швидше бачилися йому останнім

захистом супроти чоловіків, від природи черствіших, притупленою сокирою тесаних.

Ні, Ростислав Михайлович не має права у холодності їхніх стосунків звинувачувати одну лише Анну, мав би він теж піклуватися про взаємини, саме його провина тут чи не найперш. Звісно, відмовок завше мішок віднайти нескладно. Мовляв, король Бела вірить йому, тож посилає незмінно туди, де найгарячіше, де доля країни вирішується — і має коритися він не зі страху, а з совісті, бо довіру можна сплатити лише монетою рівноважною.

... За дверима чулося схлипування Анни, і Ростислав Михайлович аж вуха з того затулив: навіть якщо то бабські були плачі, на позірний погляд цілком безпідставні, він не здатен був витерпіти їх; в шалові битви чийось зойком передсмертним вельми не переймався, бо той зойк у січі такий же звичний, як дзенькіт металу; не мерзла душа в нього, коли ворог повержений власні кишки й закривавлені нутроці разом з піском у розпорений живіт загібав; але навіть одна сльоза Анни його обеззброювала, він розкисав, він танув льодиною останньою напровесні, враз десь дівався наліт захисний у душі, яким боронився від світу.

Він не знав, коли сталося це, тільки Аннину присутність, навіть в приміщенні іншому, почав відчувати так, як матір чує своє дитя.

Пішов за Дунай, та й додому не вертай... От причепилися ті слова з давньої приповідки, все спливали у пам'яті Романа Даниловича, і ніяк він не міг від них відігнатися та відкараскатися. Еге ж, думав Роман,

якби й хотів повернутися, то не так-то просто. Он навкруги замку Гімберг, скільки око сягає, війська Оттокара, кільце вороже з кожним днем щільнішає. Після невдалих спроб багатьох взяти штурмом замок начебто облишили прибульці свою марну затію, нато-мість облогою, мов лещатами, фортецю кріпко затис-ли, рішили голодом виморити.

Високо здіймалися дими в тиху погоду від багать Оттокарових воїв, почувались вони привільно, наче на шпацір зібралися, навіть вітер то з одного боку, то з іншого приносив нерідко пісню, веселу і задержува-ту, вином, відчувалося, добре приправлену.

Роман Данилович вже кілька разів посилав до коро-ля Бели своїх гінців, то жебраками перевдягнутих, то гадалками мандрівними. Писав королю він про поміч, раніше обіцяну, сперш делікатно нагадував, а зго-дом — не вельми. Натомість вертались цидулки корот-кі з жалями на власну скруту та новими обіцянками, такими туманними, неясними і розмитими, як мліч надвечірня під стінами замку.

— Чи подає нам надію король, що там пише? — пере-питувала Гертруда інколи в засмученого чоловіка.

— Пише, що не лише і з собою не візьме, — пробу-вав віджартовуватися Роман приповідкою з його країв про листування закоханих, але самому було не до жартів.

Між тим, у замку закінчувався корм для коней, на схудлих боках їх ребра нескладно тепер було полічи-ти, ще важче ставало із харчем для люду залоги. В засіках так обачно й ретельненько підмітали денця, мов там кожне зерня хотіли порахувати. Те дратівли-ве відчуття голоду тільки посилювали дими з табору Оттокарового війська, дими, з якими долітав лоскіт-ливий і зманливий, дратівливий і тепер зовсім нестер-пний запах свіжої смаженини.

З жалем дивився Роман Данилович на воїв своїх, обходячи залого, на ті висхлі, бліді й обескровлені лица, на великі мішки під очима — ті очі стражденні, видавалося, єдині ще стримували на землі тіло люди-ни від найменшого подуву вітру.

— Охляла рука не вдержить ні меча, ні списа, — говорили і радили Романові Даниловичу старшини залоги. — Треба різати коні, доки й ті не виздыхали.

Настав час, коли служниця на таці подала на сніда-нок Романові і Гертруді лиш невеликий окраєць хліба і воду.

— Я вже снідав, — поспішно збрехав Роман, відво-дячи погляд.

Але він ще встиг запримітити, як у кутику ока дру-жини щось зблиснуло, та так і застигло.

Вчора Гертруда сказала Романові, що понесла вона, дитину від нього чекає.

Служниця, подавши тацю, не вийшла відразу, як звично, а все ще переступала з ноги на ногу; Роман зиркнув на неї з німим запитанням.

— Дайте мені якісь дорогоцінності, — сказала служниця. — Я спробую пробратися в місто і на харч їх поміняти.

— Як же ти... — заїкнувся було Роман Данилович, маючи на увазі щільну облогу, та служниця вперше дозволила собі перебити:

— Кому я потрібна, стара і кульгава... А цінності — то лише звичайнісінькі камінці, тут вони ніц не варту-ють.

На подив Гертруди й Романа, служниця, прихопив-ши ще сукувату палицю, кілька разів безперешкодно ходила у місто і під полою свого лахміття їстівне при-носила, — справді, сторожа не звертала на кульгаву жебрачку уваги.

Від короля Бели, тимчасом, не було ані жоднісінької втішної звістки.

— Іди, певне, Романе, до вітця свого, — сказала врешті одного ранку Гертруда, прикладаючи до рота хустину, бо нудило вельми. — Може, він нам чимось зарадить.

В Романа Даниловича і самого набігала інколи схожа думка, але він гнав її швидесенько, бо за підлу вважав ту думку, за зраду — в такий час і за таких обставин можна піти, та й з кінцями...

Тільки головою крутнув, як віл, що хотів би налигача скинути.

Через день повторила Гертруда:

— Йди до вітця, Романе. Ті придворні плітки, що король Бела землі німецькі собі хоче лишити, а від нас відкупитися, напевне, є правдою.

І знову Роман крутив головою, як віл, що від гедзів борониться в спасівку.

Втретє вже згодом благала Гертруда:

— Пробивайся, Романе, до короля Данила. Йди, доки з голоду ми ще не склякли. Я домовилася із воеводою Бернгардом Прейселем, він оружно проведе тебе крізь облогу.

Доки не склякли, допоки не склякли... Він не мав чим перечити дружині, не міг віднайти таких слів. То не Оттокарове військо, то смерть голодна обступила замок, вже вона ондечки, хазяйновито обходить будівлі і мури, у вічі нетерпляче кожному оборонцеві зазирає; не буває чудес, підступить вона й до Гертруди, до того життя крихтнього, що й світу білого ще не побачило...

Як обняв Роман на прощання Гертруду, то довго стояв заціпенілим, правцем на дерево незрушне перетвореним; він мало зважав на воеводу Бернгарда Прейселя, що так нетерпляче топтався подалік: чи судитиметься йому ще обняти колись дружину, що

чекає його дитя, чи вернеться він сюди, вирушаючи в неблизьку й небезпечну дорогу крізь вогнища ворожі палаючі? А як не вернеться, то що випаде новонародженому дитинчаті, якого вже не побачить ніколи? Доле лиха і химерна, нащо ти так?

19

Нечасто випадало Ростиславові Михайловичу бавитися з дітьми — то в походах десь був, з королівськими дорученнями їздив, як прибували імениті гості, їх на мисливські лови годилося запросити, але як траплялася щаслива нагода, він залюбки вечорами тішив малечу казками і небилицями різними. Їжачок в його оповіді не старів ніколи, бо знав, де росте молодильна трава, ведмідь колись був мірошником, але звичаїв не шанував, молот зерно на Великдень, от Бог і перетворив його на звіра. Рак не випадково задом повзе. Коли Господь на землі створював різну живність, водночас очима її наділяючи, про рака у тих клопотах якось забув. Сліпцем повзав рак деякий час, аж поки про нього згадали. Взяв Бог пару очей та й каже до рака: «На тобі очі!» Але той чи вже звук обходитися без них, чи образився, тільки відвернувся в ту мить. З тої пори в рака очі позаду і рачкує він задом відтоді. А ще Ростиславова дітлашня про птахів любила слухати.

— Колись солов'ї не жили в цих краях, — оповідав перед сном Ростислав. — Жили у далекій Індії і збирали найкращі пісні для індійського короля — той слухати їх вельми любив. Але якось один соловей залетів на Русь, яку ще Україною називати стали, і, натомившись, сів перепочити в селі незнайомому. Всі пішли на

той час у поле, і село було, мов німе. Дивний народ тут, подумала з гіркотою пташка, похмурий та невеселий. Та ось сонце сідати стало, вертався із праці люд, і почулася пісня, одна, друга, третя. Таких соловей ніколи не зустрічав, тож старався запам'ятати. І коли з різних земель злетілися солов'ї в королівський сад, кожна птаха принесеною піснею похвалитись хотіла. Та все це король уже чув, лиш кривився з того невдоволено. І ось заспівав соловей з Русі — і наче ожив володар. Не доводилося досі йому чути такого мелодійного співу, наказав тільки ці пісні надалі йому співати...

Анна ревниво ставилася до небилиць Ростислава, бо батьківську оповідь дітлашня чомусь охочіше слухала, тож і собі частенько готувала на вечірню казку свіженьке.

Сьогодні Анні було не до байочок дитячих.

Навіть батькова поразка в бою з австрійцями не так душу гірчила, як жаска звістка про ув'язнення барона і королівська підозра, ба, більше, звинувачення прилюдне у зраді. Такими речами король Бела не легковажив і словами марне не розкидався — в будь-яку хвилю меч із висвистом міг опуститися на голову не тільки винного, а й просто запідозреного. Анна ж досі не забула Іштвана...

Вона забути старалася, найменшу згадку про нього гнала з порога, як непроханого і нахабного гостя, вимітала з пам'яті, та все дарма. Він приходив інколи в снах, вони знову поруч ішли весняним садом, запаморочливо пахнув бузок, що кущами племенистими ріс обабіч, вони, як колись, молоді — і їхнє бузкове кохання виповнювало все навкруги; світ був прекрасний, як у перший день Творення, трава молода так зеленіла яскраво, аж дивитись на неї боляче було, навіть небо, безхмарне й глибинно-дзвінке, видавалося, пахло бузком.

Анні нечасто снилися кольорові сни, але як разом з Іштваном йшли, то ті кольори аж виспівували.

На людях вона ніколи навіть вигляду досі не подала, злодійкувато ховаючи очі, аби не зустрітися поглядом із бароном, її радість і біль мали бути надійно захищені, замкнені в кріпкій залізній клітці — і нікому вона ключів не віддасть від щастя свого потаємного і болю свого невмолимого.

Зараз над Іштваном біда зависла, але сильніше страждання тисла серце безвихідь. Не може ж вона піти до батька й просити за нього, то немислиме, бо якими очима подивиться батько на рідну доньку, він-бо напевне здогадується про її почуття, як вона чує батька, ледве в душі його щось лише ворухнеться...

Того вечора, як уже дітей спати вкладали, служниця їй подала невеликий згорток.

— Вам лист, ваша світлосте.

Подивовано очі на неї підняла.

— Який ще там лист, від кого?

— Не відаю, пані. Монах. Як звично вони щось передають, як буває, від монастиря пересилають до іншого. Один лист сказано банові Ростиславові, один вам.

Анна розпечатувала подивовано і спантеличено згортка, і вже після перших рядків голова, мов від вина найкріпшого, кругом пішла, розпливатися букви стали:

«Моя кохана, мій цвіте весняний, бузковий мій цвіте...»

Вона пам'яталася мало, лише кивком відіслала служницю. Тільки одна людина могла так писати їй, тільки одна на світі могла знати про колір її кохання...

Милий Іштване, з півдороги до смерті ймовірної ти ще нагадав про той найщасливіший день у її загубленому і понівеченому, змарнованому на попіл житті...

Клин клином вибивають здавна, так і думки про непрості стосунки свої з Анною Ростислав Михайлович силоміць виштовхував думками іншими, нерідко навмисне змушував себе зайнятися мізкуванням про клопіт який сьогоденний, що ніяк не випадало його відсунути чи переставити хоча б через ніч, на прийдешній ранок.

Але інколи дивовижне зовсім у роздуми напливало. Чого воно так: весь час прагнув Галич і Лучеськ собі вернути, та якась невидима і таємнича сила те боронила йому, штовхаючи і підштовхуючи в бік зовсім інший; то через напад вовків у Галич запізнюється, то вороняччя зловісне поразку під Ярославом накаркає, а то король Бела, що завше прихильним був до повернення тої землі Ростиславові, вперся супроти негадаю, мов кінь норовистий, якому вперше сідло на спину прямоцьовувати взялися.

А може, був якийсь глузд, нерозгаданий та невтямлений, у просторікуванні отого старця сивого, сліпця з Лучеська, що шлях невідворотний напроорокував у край, де сонце за обрій сідає? А якщо так, то навіщо? Нащо він, син князя Михайла Всеволодовича, князя Київського і Чернігівського, Новгородського і Галицького, потрібен тут, для справи якої — славної чи не вартої ніц, мізерної чи великої, нищої чи шляхетної?

Зрештою, кожному з його попередників родовитих, чиї стежки-доріжки вели в краї полуденні чи західні, якась ціль небом судилася. Он синові Марії-Доброніги, князя київського Володимира Великого внукові, славному Болеславу II Сміливому випало по рокові 1072-му незалежність Польщі проголосити. Вольдемар I Великий, внук іншого київського князя Мстислава Володимировича, один з найвизначніших

королів Данії, понад два десятки сухопутних і морських походів зробив, а вельми ладилось йому року 1168-го, коли Аркону та острів Рюген він захопив. Внучка Ярослава Мудрого Маргарита, королева шотландська, багато добра для церков та монастирів учинила, чутки доходять, що Папа Римський Інокентій IV до лику святих її причислює.

Пам'ятається, Євпраксія-Ірина, яку за діла її іменували Добродія, дочка великого князя київського Мстислава, першу на Русі медичну працю сотворила, науковий трактат поважний, і знання свої в Константинополь перенесла. А шлюбом зі співправителем візантійського імператора ще й мир та союз Русі з Візантією скріпила.

А тобі, Ростиславе Михайловичу, у краях неблизьких від тої землі, де пуповину перерізали, що тобі уготовано і суджено, чоловіче?

Он Гуго I Великий, син короля Франції Генріха I та внук Ярослава Мудрого, славу собі здобув у час першого хрестового походу. Бела II, король угорський, внук великого князя київського Святополка Ізяславовича, до королівства угорського року ще 1136-го Далмацію долучив, а небавом, хіба через зиму, ще й Боснію до того. Бела III, внук Мстислава Володимировича, Срем, Хорватію та інші землі додав.

Ці внуки і внучки славетних родів землі руської, чи, як інколи стали писати тепер Руси-України, пішли сміло у світи неблизькі, сліди свої справами позначили знаменитими, і в літописах усіх надалі їм місце напевне вготоване.

Стривай, гадав Ростислав, не буває ж так, щоб щастило кожному і підряд: пересади деревець кілька з одної землі на іншу, одне трішки похиріє, а там, дивись, корінь пустить, в наступну весну весело листям вже лопотітиме. Інше деревце, видавалося, при-

жилося відразу, зеленіє собі, та згодом та зелень поблякне, в'янутимуть, скручуватимуться і згортатимуться чомусь листки — і врешті помруть...

Ти, Ростиславе, думав про себе, тут давно пустив корінь, і листя твоє, дзуськи уже, не зів'яне. Але, як не лукавити перед собою, інколи однаково руське привілля негадано і раптово у душі заніє і підвигати тихенько почне, як привчений до тепла хатнього пес, якого без видимої провини вигнали раптом на лютий та кусючий мороз.

І чи здатен ти, Ростиславе, відділити в собі старе почуття до прадідизни твоєї і нову прив'язаність до землі, що хліб і прихисток тобі дарувала? Серце ж бо не кашпук з монетами, звідки вийняв півжменьки — оце вам, незаймані пуці волинські, а наступні щупки — то вам, нестримно зелені придунайські луки у Мачві, а ще вам уділю дещицю, милі мої узгір'я галицькі...

Інколи сердився Ростислав Михайлович на свої ті набігли думки, що, як туго затягнуті вузлики на мокрому батогові, не піддавалися пальцям ніяк і не розв'язувалися. Краще думав би ти, висварював парсуну свою, про життєвіше, аби он більше лошат на пасовиську ген брикало, велося густіше корівок, що набрякле вим'я аж совають по тлустій траві...

Але ті розмірковування про долю все-таки чимось кращі, заспокоював врешті сам себе бан Ростислав, аніж гіркі, безкінечні і невідв'язні думки про Анну.

21

Зплином літ все рідше на Ростислава Михайловича набігали спогади про землі галицькі та волинські, але інколи вони оживали раптово, мов проривалося негадано десь з глибин водяне джерело.

...Він зібрався тоді було з Лучеська в Київ, вже й коні осідлані он через дорогу чекають, і слуги та вої наготові, тож шпарким кроком прямував до свого коня. Але нараз його спинив негучний оклик:

— Княже, дорогу переходити гріх...

Ростислав Михайлович приспинився на мить і суворо насупив брови: хто посмів йому тут ще вказувати?

На подвір'я дерев'яного замку Лучеська входив знайомий вже старець, геть посивілий, навіть вибіленим від літ прожитих він видавався, йшов неспішно, піднімаючи високо ноги, наче через невидиму перепону кожного разу переступав. Іншому за таку непоштивість кара б не забарилася, але на цього сліпця князь навіть не міг розсердитися, хіба всміхнувся:

— Передсуди, старче, твої такі ж давні, як сам.

— Як давні, то й кріпкі, — з-під сивих вусів ледь помітна посмішка проступила в старого. — З тих часів ще вони, як при творенні світу за Божим велінням всі звірі перші дороги взяли прокладати, хіба тільки кріт не послухав, от і має тепер під землею жити.

— Діду, ніколи мені теревені правити, — не втерпів князь, — хмара з півночі чорнізна яка, навіть з градом, можливо, он насувається... Нам бігти на південь, тож утекти надіюсь.

Сивий дід головою крутив заперечливо.

— Куди б ти не бігав і що б не намірився робити, дорога тобі однаково у край, де сонце заходить... Щоправда, ще повернутися можеш. А з хмарою тутечки ми попораємося.

Старець негадано опустився навколішки і, вийнявши з-за пазухи якусь паличку та ножа, став на землі щось креслити.

Князь по-дитячому зовсім пирскнув, зі сміху давлячись, аж закашлявся врешті:

— Оце зараз хмару палицею налякаємо...

Старий ображено підняв голову, глипнув незрячими більмами.

— То не палиця, то з громового дерева часточка... Вона та цей роговий ніж у церкві освячені, сім літургій правилися над ними, сім літ при освяченні паски...

І старець, не звертаючи ні на кого більше уваги, став щось бурмотіти про себе; князь не міг всього почути, хіба розбирав окремі речення.

— Граде лукавий, рабе лукавий, нехай тебе хмари не носять, бо тебе люде не просять... Буйні вітри, візьміть оцю хмару на тонкі крила, за Окіян-море її занесіть, за теплі води, за круті гори, за жовті піски, щоб той град там пропав нині... Щезни, пропади од лиця Божого і од нас грішних...

І сталося дивнее: чорна хмара, що вже зависала над Лучеськом, гурготіла, бурчала і погримувала загрозливо, злими блискавицями змигуючи, раптом спинилася; якийсь час вона нерішуче стояла, наче вагалася в роздумах та власних намірах, а тоді, невдоволено і роздратовано гримнувши, несподівано назад подалася, скинувши хіба кілька теплих крапель дощу.

Ростислав Михайлович не був людиною забобонною, але мудрувань та чарування отих відунів древніх підсвідомо остерігався. І чого той старець все один шлях мені накаркує, вчепився до одного, як сліпий до тіста, чи прилип, як до голої Гандзі Пилип? «Розтелепа клишавий, — вилаявся в думці, — пес би бродячий облизав твої губи, що нісенітниця і баляндраси нікчемні плетуть, прутень у сраку тобі, аби штани не спадали, щоби пір'я у горлі твоєму ще до ранку виросло...»

...Тої ночі, по важкій розмові з тестем, Ростислав Михайлович довго не міг заснути, ображений відмовою короля Бели підтримати його новий похід на Волинь та Галич; пухова подушка видавалася йому висхлим сукуватим поліном, а м'яка постіль була камінною, — мало не до світанку крутився, шукаючи

третього бока, доки вдалося повіки нарешті приплющити, придрімнув лишень, як засіріло. І приснився йому призабутий вже старець із Лучеська, що так дивував колись чудесами. Начебто йде той сліпець попереду Ростислава, решето з пелюстками квітів на паскові у старого на шиї висить, — він бере жменями ті пелюстки і сіє, як сіє жито селянин волинський, сіє щедро й розмашисто...

Не зразу вдалося Ростиславові Михайловичу відгадати той чудернацький сон. Відгадка спала на думку, як одного дня, вже у замку Мачва, прибігли захекані служки:

— Там бояри до вас прибули із Тирнова... Поважний такий гурт бояр над'їхав, просять прийняти їх невідкладно.

— А що ж привело до нас добрих сусідів? — не стримався поцікавитися.

— Кажуть, що у свати приїхали... Хочуть доньку вашу, Єлизавету, за болгарського царя Михайла Асеня сватати.

«Боже милий, — подумалося Ростиславові Михайловичу, — тож Лисовета така ще мала... Та й цар Михайло Асень зовсім юний».

— Настирні свати прибули, кажуть, молодому цареві порадник мудрий буде вельми до речі... Без особливих хитроців натякають.

Довго тривали перемовини з боярами тирновськими: про Константинополь чимало балакали, про славного батька царя, нездоланного Івана Асеня II, чиї многотрудні діла Болгарію піднесли так високо, що всі Балкани під скіпетром його лежали.

І заграли врешті весільні музики, бучне весілля справлялося, а попереду молодих, що під вінець ішли, всю дорогу пелюстками троянд різнобарвних встеляли, сіяли ними, як нивку ратай засіває на далекій такій вже тепер Волині.

Спав на пам'ять знову той сон про старця із Лучеська, вочевидь поставало в уяві, як іде старий і впевненим розмахом пелюстки різноколірні сіє, мов на ниві жито.

Грали численні музики, кружляли у танці розпашілі пари, шуміли і веселилися гості, гарні виголошувалися тости, аби життя молодих встелялося радістю, як їх шлях підвічний.

Світло й урочисто було на душі в Ростислава Михайловича, бо нема вище втіхи для батька, аніж діток споряджати в життєві путі. Але на той світлий настрій водночас мимоволі падала тінь тривоги, бо часи не вельми певні; тут, на Балканах, не менше війн та іншої людської колотнечі, аніж на його Русі, князівство з князівством так само чубляться, пролягають час від часу шляхи хрестоносців до Гробу Господнього, Візантійська імперія то піднімається до колишньої величі, то сипатися стає, як стара і підгнила будівля; як на його чернігівській, київській, галицькій чи волинській землі, так і тут, замість перемовин спокійних люд здебільшого за меч хапається.

Відтепер не тільки за князівство Мачва з Белградом, ще й за землю усю Болгарії відповідати маєш, думалося Ростиславові Михайловичу, що з свого почесного весільного місця споглядав на вихори і заметілі весільного танцю.

22

Він розумів, чому цар болгарський, не без намови бояр столичного Тирнова, прислав сватів саме до нього. Господар багатого краю, із людом заможним, іменитий бан Мачви, який мав бойовий досвід, знав утіху побід і не раз куштував гіркоту поразок, а ще

підпертий потугою тестя, угорського короля Бели IV, — Ростислав Михайлович був потрібен тоді болгарському тронові. А ще розумів, що не випадає йому надалі втішатися життям безтурботним: от собі господарюй із вдовolenням, ходи на лови звіра у предковічні пущі, радій кожному дневі прожитому; ні, клопотів непростих у прийдешньому йому додасться... Тим паче, що над землею болгарською то сходило сонце волі і непідлеглості, то знову чорнізні хмари небосхил затуляли, набіги чужинські по собі руїну лишали.

Неспокійно велося Балканам у столітті тринадцятому, як, зрештою, і в попередніх. За п'ять з лишком останніх віків, думалося Ростиславові Михайловичу, відколи існує Болгарія, куди ширше відсунулися її кордони, куди кріпшою стала військова потуга; князь Борис I хрестив болгар в 865 році, прийняв учнів рівноапостольних Кирила й Мефодія, — деь цими дорогами і цими краями прямував архієпископ Мефодій християнство донести по Буг і Стир, встановити у княжому городі Володимирі єпископа першого Степана; ще понад століття спливе, доки ввійдуть у Дніпрову воду кияни і хрещення приймуть... А ще було «Золоте століття» болгарської культури при цареві Симеоні I, як також були криваві баталії з багатьма сусідами.

Не стерся з пам'яті і герць тяжкий з хрестоносцями...

Хиталися на теплому вітрі хоругви, важкою ходою, видзвонюючи металом доспихів, сходили по хистких трапах на берег рицарі — весняного дня 1204 року хрестоносці припливли в Туреччину на венеціанських суднах. Довгою і з пригодами прикрими була їх дорога, відколи у замку в Шампані, в час рицарського турніру, при велелюдді застільному, виникла думка чергового хрестового походу. Новообраний Папа Інокентій III похід благословив, залишалось тільки знайти

кораблі. Їх зголосився надати венеціанський дож Дандоло, але з умовою сплати 85 тисяч срібних марок, себто чистого срібла десь тонн під двадцять. А зібрати вдалося лише третину...

— Потерпимо, — потішив майбутніх визволителів Гробу Господнього дож.

Коли ж зібралися рицарі на острові Лідо у Венеціанській затоці, Дандоло передумав раптово:

— Платіть вже, — зажадав.

Якби навіть всі рицарі до пилінки останньої повивертали власні кишені, то й то не зібрати б потрібного.

— Тоді сперш придушть бунт в місті Зара, зарахую за те частинку боргу, — приплющив дож старечі очі свої, і крізь збігли зморшки ледь проступала тамована посмішка. Місто Зара згодом зватимуть Задар в Хорватії.

— Ні, — обурились рицарі. — Ми не в той бік домовлялися, ми говорили про Єрусалим.

— Нічим не маю тоді допомгти, вже платіть, — відказав дож Дандоло.

І перестав на острів довозити їжу та воду.

Трималися рицарі скільки сили було, та вовчим братом голод недарма нарекли, врешті скорилися, усмирили той бунт. На їхню побіду якраз підоспів Олексій, спадкоємець візантійського трону, що чудом утік із в'язниці тодішнього узурпатора візантійського престолу.

— Верніть мені трон, за те двісті тисяч марок з мене належить, — попрохав хрестоносців.

То вже згодом знавці порохують, що плата така рівна шестирічному доходу всієї Візантійської імперії, тонн за п'ятдесят чистого срібла затягне.

Перехрестившись, частина рицарів таки не зрелася мети і на Єрусалим подалась, а більшість не встояла від зарібку несподіваного.

І штурмували хрестоносці Константинополь, і не витримала залога, побігла, рятуючись, полишивши місто пришельцям. Увірвавшись у Константинополь, рицарі не жаліли ні людей, ні святинь: здирали золоті і срібні прикраси в церквах, ділили, пересварюючись, поміж собою. Забрали Плат Вероніки, яким Спаситель витирав обличчя дорогою стражденною на Голгофу і на якому лишався образ його; плащаницю, в яку загорнули тіло Ісуса, також викрали та повезли у Францію, звідки потрапить згодом вона в Турин. Розкопували могили імператорів, щоб пожитися прикрасами та цінностями різними...

От якраз з цими розбещеними грабунками рицарями-хрестоносцями на чолі з імператором тодішнім Балдуїном і судилося болгарському цареві Калояну битися 14 квітня 1205 року біля міста Андріанополя. Хитрим маневром, удаючи втечу, виманив цар Калоян супротивника, а тоді вщент розбив — імператор Балдуїн у полон втрапляє. Венеціанський лукавий дож Дандоло Енріке, якому заманулося на поразку болгар подивитися, теж не оминув полону. Балдуїна страчують, а Дандоло і сам помирає — йому було вже дев'яносто сім літ...

Шириться, міцніє далі Болгарія, кордони її аж Егейського моря сягають. Ще славніше складається доля при цареві Іванові II Асеню: тріумфально вої його ідуть Фракією і Македонією, люд, який терзали десятиліттями війни, терор і грабежі, квітами зустрічає царя. Фесалоніки визнають суверенітет Болгарії, в сферу болгарського впливу входить Сербія... Про той час на церкві у Тирнові лишилась напис від імені Асеня:

— Я розбив грецьке військо і самого царя, Федора Комнина, взяв у полон зі всіма його боярами. І взяв усі його землі, від Андріанополя до Драча, грецьку,

албанську і сербську. Тільки містами біля Цареграда і самим Цареградом володіли франки, але й вони підкорялися моєму скіпетру, бо іншого царя, окрім мене, не мали...

Та відвернулося потім щастя, помирає Асень, навколо сина, малолітнього царя, закипіли придворні інтриги, з півночі стали Болгарії грожити монголи, небавом вона і данину змушена була їм платити.

Недавній союзник, нікейський імператор Іван Ватац, користуючись малолітством майбутнього зятя Ростислава Михайловича, стрімко захоплює величезні території в Північній Фракії, в Південній і Середній Македонії. Під владу Ватаца потрапляє Андріанополь, Просек, Цепена, Скопле, Велес, Палагонія. А Фесалоніки, друге за значенням місто у Візантійській імперії, через зраду також переходять під нікейського імператора...

То, звісно, почесно і гонорово, мати зятя-царя, думалося Ростиславові Михайловичу по тому, як змовкли весільні музики і гості високі роз'їхалися. Можна ходити з уявним лавровим вінком, тішитися ним, наче цяцькою. От тільки з часом чи не стане вінок той терновим, а вельми при ситуації, коли не знаєш, з якого боку і в час який набіжать татари, сусід зліва чи справа, з півдня чи півночі поведе на землю цю благословенну чергову військову ватагу, коли задзвенять мечі, і до кого тоді прихилить голову примхлива богиня язичеська Ніка?

Снувались думки в Ростислава Михайловича, мов павутина снується осіння, коли бабине літо настане, снувалися і відпливали поволечки, як за вітром плинуть й мерехтять оті висріблені ниточки...

Життя йому тепер нагадувало ранню провесінь, коли за годину ту саму то десь громи бурчать невдоволено, то блискавиці знехотя ковзаються мокрим

невмитим небом, а то нараз вітер, мов віником, одним помахом шмаття хмар розжене — і знову світло довокола, і втішно. Ось ще в провіттку зблиснуло, король Бела почув, здається, Ростиславове застереження і клопотання про барона, бо, відвертаючи погляд, при наступній зустрічі кинув між іншим зятеві:

— Я наказав випустити барона з в'язниці.

Вперше за всі роки, як вже вийшов на волю Іштван, в погляді Анни відчув Ростислав неприховану вдячність. Стала вона для нього особливою нагородою, куди вищою за відзнаку навіть кількох королів.

23

Тепер, живучи в неблизькій Мачві, Анна нечасто до батька навідувалася, але кожного разу старалась поїхати, тільки-но збирався у справах Ростислав Михайлович. І то для неї були дні тихої радості, щемливих спогадів далеких тепер дитячих рожевих літ.

Але останнього разу краще вона б не їхала. Після прийому поважних парсун із Відня, як зазвичай, були забави і танці, і на тому балу чоловічок її остаточно пустився берега — згадавши старе, за Ержебетою Ростислав упадав так, що придворні перестали ховатися навіть з лукавими та багатозначними перемигуваннями і відкритими масними усмішками. Врешті Анні урвався терпець і вона, до болю затиснувши кулачки, забралась геть, як першого разу, пішла, супроводжувана навздогін здивованими і співчутливими поглядами.

Щонайбільш не терпіла Анна, коли їй співчували і її жаліли — хай би вже краще заздрили.

Вона знала, що не зможе заснути, не здатна ані сидіти, ані лежати, Анна могла тільки ходити з кутка

в куток покою, вже котрий десяток разів перемеряючи його кроками; гіркота на душі і образа були такими ж густими, як ота літня ніч за напівпричиненим вікном. Тепер образа лещатами своїми безжалісними тисла душу не лишень за чоловіка, то була образа на все життя, змарноване і понівечене невмолимыми обставинами, які щонайменше залежали від її власної волі. Мало того, що з нелюбим судилося вік вікувати, то він ще й ганьбить її, на посміховисько виставляє, на глум і пересмішки немилосердні людські... Та найгірше і найгіркіше, що з цієї пастки життєвої вона не знала виходу і уяви не мала, як їй віднайти бодай найменшеньку, як мишача нірка, лазівку; їй навіть втопитись не можна, їй ніщо не дозволено, виходячи з високого стану королівської доньки — того стану, що обгороджений високим і непроникним частоколом людських забобонів та передсудів.

Несподівано в двері тихо постукали і, не чекаючи Анниної відповіді, поріг рвучко переступив — ні, не привид, але вона так само сахнулася нажахано, як від привида із старого, лихими легендами сповитого замкового підземелля; поріг рішуче переступив барон Іштван.

— Ви?! Як посміли сюди? А служниці... — Анна повільно тями доходила, рука її мимовільно до дзвіночка тягнулася, яким викликають прислугу.

— Стривайте хвилику, — барон перейняв легенько ту руку, що дзвінка хотіла; він відчув тихе тремтіння холодних пальців її, і та напруга чи хвилювання незрозуміле йому мимоволі передалися. — Я справді на хвилику, я...

Він ковтнув те слово невимовлене і затнувся, мов виголоднілий, що подавився раптово їжі замашним досить кавалком; йому так багато сказати належало, та все заготовлене, наперед обдумане і вивірене нараз

хтось з пам'яті стер, як вигадливий малюночок на піску можна стерти вмить лише долонею.

Анна смикнула було руку з його пальців чіпких, але якось несміло, непевно чи боязливо; вони продовжували заціпеніло стояти одне супроти іншого, мовчки стояти, дивлячись одне одному в вічі.

Давнє, вже призабуте, прикидане буднями і життєвим мотлохом, негадано знов Анну заповонило; чом так, думалось їй, що душам співзвучним зась разом бути, чом сила невидима безцеремонно розводить їх на різні стежки — і та сила непереборна, жорстока і нездоланна? Але чи завше то так? А може, то хибна лиш думка, просто людина своєю безсилістю за нею хоче сховати, кволу душу власну обставинами виправдати різними пнеться, брак сили душевної сама від себе лукаво затулює... Їй навіть руку перехотілося висмикувати з хватких пальців барона; зрештою, якщо чоловік собі дозволяє аж надто привільно, ще й при людях, поводити себе, то чом їй має те заборонаю стати, чом за зраду його вона не здатна помститися тим же?

— Я хотів попросити прощення, — продавив, проштовхнув ті слова нарешті, якими давився досі барон. — Я довго вагався сказати це там, на балу... Прощення, що ми не разом, за мою слабкодухість...

Він легенько притягував Анну до себе, і не боронилась вона ніяк, не мала і крапельки сили, натомість дзвеніло у голові, мов вина напилася кріпкого; світ шумеляв, колом пішов, і покої, і все навкруги вдивовиж закрутилося... Тож нехай, ще останньою думка спливла, осоружному та жорстокому світові цьому назло...

Раптовий і дикий крик змусив на мить їх обох остовпіти, крик крізь вікно напівпричинене правцем узяв — ще треба був час, щоб втямити і зрозуміти, що

то закричав спросоння так пугач. Анна, немов зі сну, спам'яталася враз, світ перестав шумеляти, вернувся натомість будень, тільки свічка тепер тихо потріскувала у химерному старовинному, подарованому колись батьком підсвічнику.

— Ідіть, — видихнула врешті вона, відштовхуючи Іштвана незграбно, обома руками. — В мене вже діти зростом хіба доганяють матір, а вас... у вас он приморозок, — кивнула на скроні барона посивілі.

Вона обернулася лицем до вікна, до ночі, почула лишень, як тихо і скрадливо зачинилися за припізнілим гостем двері її покоїв.

За вікном була безпросвітна ніч, тепла і тиха, хіба з-поміж гілля долинули шурхіт крил невиспаного пугача та невдоволене бурмотіння пташине.

24

Як підмели пелюстки троянд з доріжки, по якій ішов під вінець молодий цар Михайло з судженою своєю Єлизаветою, та відіспалися гості по бучному весіллі, то зібралися бояри й придворні на раду. Ростислав Михайлович з цікавістю розглядався поміж малознайомого люду боярського, переводив погляд з одного обличчя на інше: розмова на державній раді таки різниться від безтурботної гуторки за весільним столом.

Що чинити має цар болгарський тепер? Чи можна вернути відібрані нікейським імператором їхні землі — і як?

Одні радили цареві виступити невідкладно:

— По смерті Івана Ватаца новий імператор Федір Ласкар ще до трону призвичаїтись має, володіння свої об'їхати. За той час наше військо погуляє добряче і далеченько встигне зайти...

Від слів іншої частини бояр холодом різдвямим війнуло, щоби вельми гарячі голови спам'яталися.

— Нам би теперішнього не втратити... Імператор Ватац помер, але Нікея жива і здоров'ю її нічого не шкодить. Краще кріпимо міста, що за нами лишилися, за кошти, що маємо на похід викидати, військові нашому ще прикупимо зброї.

Ростислав Михайлович не поспішав у суперечку встрявати, кожен з бояр десь рацію мав; істинно, повертати здобуте Іваном Асенем II та попередниками його славними конче необхідно, тільки ж загрозами нехтувати не випадає ніяк.

Коли ж слово дійшло до Ростислава Михайловича, то з думками не крився і не підлагоджувався ні під кого з бояр, що таки почувалися, на позір царевого тестя, самовпевнено досить і не завжди в міру поштиво.

— Треба йти, виступати негайно — несподіванка справді нам помічниця. Тільки ж на прогулянку отаку сподіватися годі. Хоч недавно сидить Федір Ласкар на троні та ледве за тридцять літ його перебігли, але досвід набув при дворі поважний. Покійний Ватац нікого не слухав, не важив чиеюсь думкою; як переказують, найвищі сановники для нього нічим від стовпа не різнилися. А цей вмів дослухатися, вчений не по літах, бо досі престол візантійський ще ніхто не займав за освітою, яка була б його рівною.

— Та перевчили Ласкара, — пирскнув насмішкувато хтось із бояр. — Одне діло трактати писати, а інше — з мечем вправлятися. Та й чорна хвороба йому не в поміч.

Ростислав Михайлович чував про епілепсію, яка мучила Ласкара. Але й інші вістки доходили.

— Хвороба помучить та й відійде. А от здібні придворні, яких набрав з люду незнатного замість старих і нікуди не годних вельмож, при ньому залишаться.

Вже чувати славу про Георгія Музалона та його братів, сильні умом ці мужі, далеко йде про них поголос.

Непроста то рада була, не раз кривий погляд бояр стрілою з лука тугого летів в бік царевого тестя: що він тямить, сидючи в замку своєму в Мачві, хіба можна з Белграда зіркіше бачити, аніж вони осьдечки, де все діялося на їх власних очах?

Але найбільше, гадав Ростислав Михайлович, прихилити йому вдалося бояр їхньою вигодою втраченою — така вже натура людська, посміхнувся подумки. Ще коли мав княжий стіл він у Лучеську, під занудний осінній дощ полюбляв вечорами старі книги гортати. Хтозна, чи не завіз ті книги славної пам'яті князь Володимир, що на узвишші, біля огину крутого ріки, заснував перший замок в далекому рівно тисячному році по Різду Христовому. Вельми зацікавив молодого Ростислава список з праці Костянтина VII Багрянородного «Про управління державою», де йшлося про торгівлю русичів з такими неймовірно далекими і екзотичними краями: «Від Селини русичі ніколи вже не бояться і, вступивши на болгарську землю, входять у гирло Дунаю. Від Дунаю вони прямують до Конопа, від Конопа в Констанцію на річці Варні, від Варни напрям беруть до річки Дичини — всі ці місця лежать в Болгарії, — від Дичини добираються в область Месімврії; тут завершується їх багатотраждальне, трудне і тяжке плавання». Ні сном, ні духом не відав тоді князь Ростислав, що доля закине його в краї, які видавались хіба здібною вигадкою, просто з цікавістю неабиякою читалося, як з Києва і Володимира, Галича і Перемишля везуть купці у Візантію пряслиця із рожевого овруцького шиферу, глиняні полив'яні писанки, залізні замки і срібні прикраси, скляні браслети та інше добро, аби в зворотню путь мандрував тамтешній заморський товар.

— Чому на тих давніх торгових путях данину мають брати нікейські митарі, чому не болгарські? — викладав уголос думки Ростислав Михайлович.

І вже не летіли більш грізні стріли у його бік, тепліли боярські очі, навіть іскорки інтересу неабиякого проскакувати і змигувати в них почали.

Довго тривала рада, притомилися навіть бояри, що не всі при тямі почувалися ще по весіллі, але голосу Ростислава Михайловича таки дочулись.

Досвітком військо болгарське долало ріку Марицю, невидимий кордон з імперією підступною, і як плюскали води під кінськими копитами, то звуки ті з хлюпанням хвиль річкових зливалися. Удача військова мовби в одній шерензі з вояками йшла: одне за одним здаються міста Стенімак і Прищиця, Чепино і Кричим — і не просто здаються. То ж в містах тих здавна переважало населення болгарське, радо вітав люд своїх родаків, що від кривди чужинської увільняли.

Спішно знімалися гарнізони римські, тягнулися їхні колони додому, а гінцям імператорським, що з грізними вельми наказами і погрозами прибігали, старшини хіба сердито відказували:

— Міста не укріплені, зброї бракує. Хто ж тут вистояти здатен?

Вже й Устра знову болгарська, і Кривий, і Перпекарій, під передзвін урочистий церковний входять стомлені вої Ростиславового зятя в місто Єфрем.

25

У палаці імператора Нікеї Ласкара зчинився переполох: імперія танула на очах, мов льодина, вкинута в підігріту воду, — до Болгарії стрімко відходили захід-

ні землі, болгарами здавна заселені. Ні, на позірний погляд нічого начебто не змінилося, палац жив собі звичним життям, з церемоніями урочистими виходу імператора, прийомом послів, яких заavidки тихі брали від багатства і розкоші у палатах, із звичними театральними виставами та розвагами. Але від досвідченого у придворних бувальцях Ласкара не приховалися притаєний ляк в очах його наближених, насторожене перезиркування і перешіптування — з таких дрібниць, гадав імператор, за якими стоїть страх втратити чималі маєтності у провінціях, і починаються невдоволення та непослух, що змінюються на тихий бунт, а там і стрімкий двірцевий переворот.

Ласкар мав діяти швидко й рішуче. За короткий час під загрозою смертної кари зібране військо, пов'ючені в дорогу припаси, і на чолі з самим імператором рушила рать у неблизький похід. Спішно минають вої Геллеспонт, досягають Андріанополя — не дозволив Ласкар тут навіть як слід перепочити, лише на один день повелів зробити постій.

Такий рух маси народу не лишився болгарами не поміченим. В розташування головного болгарського війська прибігає запліюжений, із скованим страхом лицем, їх споглядач:

— Лавина римлян іде. Клянуся, що бачив на власні очі імператора Ласкара, як проїжджав він через міст.

Того ж дня передні частини нікейського війська зіткнулися з болгарським ар'єргардом: порубали римляни одних, інші в полон здалися, безпорадні при перевазі неспівмірній ворожій, і тільки частинка болгарських воїв чудом утечею врятувалася та вже темної ночі прибилася до головного війська.

Спішні гінці тут же побігли в Тирнове, до царя, до бояр, аби застерегти про раптову навалу — і жах охопив бояр, не певних у власній силі, і метався цар

гарячково — то слухав одних, то покладався на цілком протилежну думку інших; сум'яття запанувало серед придворних.

А військо болгарське тимчасом під прихистком темені нічної все ж відійти зуміло, уникнути бою не вигідного з переважаючою у кілька разів нікейською раттю. Прорвалося навпростець через ліс, не обминаючи чагарників, рвучи на колючках одяг і кривавлячи тіло, аби лиш не втрапити під безжалісні римські мечі.

Яким же був подив імператора Ласкара, що сподівався на ранок розгромити болгар у відкритому бою, коли на місці постою супротивника він застав лише купи сміття і обвуглені головешки з вичахлих ще кілька годин тому багать.

Далі у глиб Болгарії рухався Ласкар майже без спротиву. По раді з воєначальниками попрямував він до міста Вереї — одного його лише наказу було достатньо, аби місто здалося. Не мали зовсім сенсу боронитися городяни, укріплення стін розвалили ще в час попередніх воєн — заходь собі з будь-якого боку, а що толку з того, що житла окремі колодами товстими пообкладали...

Тепер імператорові Ласкару зовсім відкрилася дорога до центральних болгарських земель, зайняв він уже навіть міста, які в горах розкинулися.

Та небо, здалося, саме боронило Болгарію: вдарив раптовий мороз, повалили сніги. Радники приходять до Ласкара — не слід тут затримуватися, зимувати в чужих і ворожих краях. Імператор довго вагався, та мусив прислухатися, тільки ж без здобичі, звісно, не личило вертатися. Ревла худоба, яку спішно з хлівів виганяли, ремигали воли, бекали перестрашені вівці, все, що набув досі люд тутешній, підмітали пришельці; за худобою понуро ішли полонені болгары, гнали по коліна в снігах не тільки чоловіків, навіть престарі-

лих, гнали в Андріанополь жінок і дітей, забирали нікейці все, що рухатися було здатне.

За зиму кілька разів наїжджав Ростислав Михайлович в Тирнове. Не бенкетувати до зятя їздив, не смакувати смажениною прославлених тутешніх кухарів, мова здебільшого йшла про нікейську загрозу.

— Хоч не краща зараз пора, — говорив бан Ростислав, — та зробити маємо все для укріплення на кордонах болгарських фортець. Перемовини з ворогами імператора Ласкара до весни треба провести.

— Нікеї буде, напевне, не до нас весною. Он зі сходу на них ціляться кочівники, — вагався дехто з бояр.

— А вам треба добряче для переозброєння війська потрясти гаманці, — дратувався Ростислав Михайлович з очевидної для нього боярської безпечності. — Бо залишитися може кожен не тільки без вмісту їх, без самих гаманців розтовстілих, а й навіть без власної голови.

«Де велика рада, там рідкий борщ», — він не міг далі жалувати їх самолюбство.

Цар Михайло тільки очима поводив то в один бік, то в інший, вагаючись, кого ж слухати — і з боярами впливовими сваритися не випадає, і таки правду говорить тесть.

Доки йшли перемовини, зблиснуло березневе сонце, стрімкі потоки з гір потекли.

А по весні імператор Ласкар збирає знову добре озброєне військо, з важко нав'юченими конями рушає в похід. Попри відчайдушний опір болгар, а вельми поблизу Ропеля, де тече ріка Струмниця, йде углуб держави, досягає Солуня і, переправившись через річку Вардар, приходять у Водяну. Місто Велес саме здається, щоправда, виторгувавши право випустити півтисячі своїх оборонців. Падають наступні міста, тільки дві фортеці залишилися у болгарських руках:

фортеця Патрим в Охридських горах і надійно укріплене Чепино, що у відрогах Старої Планини та Родоп. Смертельна загроза чорною хмарою нависла над всією Болгарією.

І знову поскакали гінці до Ростислава Михайловича: просить цар, просять бояри їхати на перемовини до імператора Ласкара, шукати миру.

— Як не укласти угоду зараз, то через кілька тижнів римляни будуть у Тирнові, — переказували гінці.

26

Наступного ранку, вже по тих негіданих і двозначних відвідинах баронових, заледве підбилося над деревами сонце у королівському саду, Анна зважилася поїхати до Ержебети.

Вона має переговорити з давньою подругою, яку шанувала колись і мала ледве не за сестру, як на сповіді, поспитати має, чого ж та сестра так дивно ставиться до відвертих, нерідко на межі пристойності, Ростиславових залицянь.

Нехай вже барон, що мав почуття до неї, напевне, а може, й любив усі ці роки, так повівся, але душу хто підмінив Ержебеті?

Добре, справді барон вчора свою слабкодухість явив, але й в слабкодухих є серце, якому так само властиві велике і нице, захоплення чи справжнісінькі і непідробні людські почуття. Баронові навіть те готова вона була простити.

От тільки слів прощення для Ержебети ніяк не могла і не здатна була знайти, бо як зраду не іменує, в одіж яку не вдягає і не маскує велемудро, однак вона залишиться зрадою.

В один момент на балу вчора опинилися якось поряд утрюх — вона, Іштван і Ростислав Михайлович.

— Бароне, я давно хотів випити з вами келих, — раптом запропонував Ростислав і жестом підкликав прислугу. — Принесіть те вино, що заготовлене мною.

Небавом на таці колихалося тихо вино у келихах, злегка зблискуючи у світлі мерехтливих свічок.

— Немає потреби щось говорити про наші стосунки, — кинув Ростислав погляд на Анну, дивний погляд, такий недокірливий зовсім, хіба винуватий. — Вельми просто все розв'язати можна. В одному з цих келихів вино звичайнісіньке, в другому — з отрутою кріпкою. Право вибору я вам надаю.

Все відбулося так швидко і несподівано, що Анна стояла незрушно і заціпеніло, не здатна на порух найменший; так буває, як склянка котиться столом на очах: склянка падає начебто і не швидко, та настає непояснюване оціпеніння; тільки як скло на долівці вже брязне і скалки полетять вусібч, коли можна лише долонями сплеснути, спам'ятається тоді людина.

Барон було рота розкрив, але не спромігся на слово, бодай на звук, все стояв, мов злою ворожкою зачарований.

— Беріть же! — мало не прикрикнув на нього Ростислав.

Барон Іштван почувався так, мов його заморозили в глибі льоду, нездатний на дію, навіть мізинцем поворухнути.

— Тоді я буду першим, — тихо сказав Ростислав і одним ковтком, аж збулькнуло, вихилив найближчого келиха.

— Тепер ви ніде не подінетесь, — всміхнувся зло й переможно Ростислав Михайлович перекривленим ротом і до барона підсунув тацю.

Та глиба льоду, в яку закувало барона, ніяк не збиралася розмерзатися, жоден мускул не ворухнувся на блідому і змерзлому обличчі його, тільки повіки кліпнули мимоволі кілька разів, мов дим з багаття в очі зайшов.

— Ну! — владно і зло чи то прикрикнув, чи просто голосно так мугикнув на нього Ростислав, мов на дитинча вередливе й нетямуще.

Таки вдалося нарешті здолати барону кригу, давній інстинкт самозбереження десь підміг, і він зробив поспішний і нажаханий крок назад.

Широка й гірка усмішка розповзлася обличчям Ростислава Михайловича, не було у ній торжества, хіба подив.

— Я пожартував, бароне. Одне й друге вино — звичайнісіньке, — і він так само за подих один вихилив з другого келиха.

Різко повернувшись, Ростислав Михайлович покинув залу.

Анна також негайно пішла до себе у покої.

...Ержебета, очевидячки, ніяк не сподівалася на приїзд без попередження колишньої подруги, сперш переляк в очах застиг, мов застали її на чомусь сороміцькому; то було лише в перший момент, надалі той погляд став якимсь винуватим, а врешті господиня з покірністю незрозумілою опустила повіки.

— Я знала, що колись ви приїдете отак, навіть не попередивши, — сказала тихо. — І то добре, напевне.

— А де ж те... добро? — аж схлипнула з подиву Анна, зовсім так, як людина, що подих довго затримувала, а врешті, знесилившись, хапонула на всю повітря.

— Добре, що мушу правду тепер розказати... Шкода, що снаги бракувало давно це зробити.

І Ержебета стала оповідати, як колись, незадовго по Анниному і Ростиславовому весіллі, завів Ростислав Михайлович з нею несподівану й дивну мову.

— Баронесо, ви були подругою довіреною Анни в літа молоді. Чи можу я попросити про одну послугу?

— Залежно яку, — засміялася Ержебета. — Але для Анни готова на все, на що стачить тями.

— Тоді зрозумійте тільки мене... Я буду до вас залишатися, — бубухнув він так, як з високого берега у воду пізньої осені, жахаючись наперед того ймовірного холоду, аж судом хапатиме від якого.

Ержебета лише розсміялася мимоволі, наче її залоскотали раптово, далі той сміх став неперервним, вона вже не в силі стриматися була, і сміялася, доки колька з того не низнула...

— Не глузуйте з мене, — опустив покірно голову Ростислав, мов кінь, якому на шию надягають обрічницю. — Мені не до смішок.

І він став оповідати про свої непрості стосунки з Анною, її почуття до барона, що не лишилися утаємниченими для нього, навіть хвилин отих не минав, про які чужим не прийнято було говорити — він безсилий розбудити в Анні жінку. Наскільки він знає життя, зізнавався він Ержебеті, тут можуть зарадити єдині лиш ліки — жіночі ревності, хіба трішки приправлені удаваною байдужістю чоловіка. З будь-якою людиною іншою Ростислав не зміг би піти на таку відвертість, тільки вельми близька для Анни душа зрозуміє.

В Ержебети по мові тій і сміх нараз вгамувався, і колька в боку відчепилася; що ото видумав Ростислав, жахала думка, чи уявляє лишень наслідки такої затії?

— Княже, а ви не гадаєте, що цим з Анною все попсою, мало того, я залишуся ворогом?

— Звичайно, я думав про те, — відказав Ростислав. — По силі вчинок такий лише людині, в якої до Анни непоказна шаноба.

— А чоловік мій? — аж плечі із перестрашу похолонули в Ержебети. — Як би ви самі поставилися до схожої витівки жіночої?

— Чоловікові маєте правду сказати, — вже трішки вдовошений мовив він. — Рівно так, як ми з вами говоримо.

...Мало не всенький день пробалакала тоді Ержебета з Анною, то плакали, то сміялися, аж захлинаючись, вони згадували і Perezгадували тепер далекі уже дівочі роки; та стіна крижана, що досі була між ними, враз розтанула на очах, попливла і сліду по собі не лишила; вони знову разом, вони знову подруги, звільнені від тягаря, що впав на їх плечі раніше, знову могли одна одній дивитися в очі.

27

Знічено опускали погляд бояри, а дехто бокував навіть за спину інших тихцем, коли при дворі царському в Тирнові Ростислав Михайлович наполіг:

— Я сам не поїду на перемовини з імператором Ласкаром. Хіба разом з боярами найзнатнішими.

Тупцювали нерішуче з ноги на ногу придворні, не так лякала посланців можливих важка дорога, як перемовини майбутні: гіркий присмак від них виразно чувся заздальгідь.

Не рада коза торгу, а курка весіллю, та мусять...

Неабияк затявся на своєму Ростислав Михайлович, таки наказав цар укласти велике посольство, ще й поперед нього поважних гінців рішили послати.

Узгір'ями й видолінками кривуляла дорога до неблизької ріки Регини, де постоем було головне війсьсько Ласкара та де спинився сам імператор. І такі ж

кривулясті та звивисті думки набігали Ростиславові Михайловичу: нащо згодився він на цю подорож, пішов би в цей час десь собі безтурботно у Мачві на лови і під легке потріскування хмизу сухого балачки та неймовірні оповідки з усмішкою вислуховував.

Навіть у бувалих бояр Тирнова видовжилися з подиву лица від пишної зустрічі їх посольства нікейцями. Ще віддалік від постою Ласкара вийшов вітати сановний імператорський люд, церемонно і велеречно зустрічали тестя болгарського царя та зятя короля угорського в одній особі.

А ще більше видовжилися ті обличчя при зустрічі із Ласкаром — під присолоджені, інколи навіть помітно пересолоджені усмішки, — як зачитував писар придворний умови миру нікейців. Чи то навмисне бубонів він таким безбарвним і байдужим голосом, чи так спеціально навчений, але від того безпристрасного бурботіння гостям мимоволі ставало моторошно: данина в конях й худобі, хлібові і грошак для Болгарії була непосильною. «Отакої, добридень на Великдень, будь-те здорові з новим роком, — ось і вся ціна їх улесливості», — тільки й подумав Ростислав.

— Я не зможу прийняти такі умови... І мирову угоду подібну не підпишу, — Ростислав Михайлович відав, звісно, передісторію тих умов та що криється за показною чемністю нікейського імператорського двору, але й він на таку жорсткість та грабіж серед білого дня не сподівався.

Перемовини відклали на день наступний, а звечора і до години пізньої щедро гостили нікейці посольців болгарських: і не було в них, як вірити здравицям господарів, приязніших сусідів, аніж болгар.

Імператор Ласкар наступного дня кожне слово теж лагідно клав, остереігаючись гостричком десь бодай зачепити самолюбство посольства. І ніхто здогадатися

навіть не міг, який вогонь помсти у нього в душі палає, з якою внутрішньою злостивістю кожна фраза йому дається. Ласкар не міг забути, а тим паче простити недавні свої невдачі й поразки.

Він таки успішно просувався перед цим вглиб Болгарії, низку укріплених міст легко здобув, от тільки злість його брала, що дві фортеці в болгарських руках досі лишалися: невеличка в Охридських горах Патем, а друга — з добрячою обороною Чепино, що між відрогів Старої Планини й Родоп угніздилася. Ласкар розпорядився вислати чималеньке військо супроти чепинських таких стійких оборонців.

Час жнивний давно минув, вже осінь збігала, але щонайменше імператор думав про зиму. Він наказав збирати вози по всій Македонії для зброї та їстівних припасів, особисто оглянув війська з піших стрільців та списоносців і чотирьом корпусам відразу розпорядився іти на непокірну фортецю.

Та саме небо, видавалося, постало супроти Ласкара. Звечора, як рушило військо, холод раптовий узявся, вітрисько душу діймав, землю на очах сніги укривали. Імператор збирає військову раду.

— Спитинися і вертатися в Андріанополь, — в один голос, мов наперед змовилися, радили військовики.

Не повірив імператор воякам, зібрав ще прихильних придворних.

— Якщо мені, з Божою поміччю, спало дещо на розум, чи згодні ви на те, розумним володарем сказане, якому коритися зобов'язані?

Кивали покійно придворні:

— Ми згодні на все, що для блага твоєї держави зроблене буде.

А найбільш улесливі переконували, що, йдучи вперед, доведуть власну безстрашність.

Те вельми сподобалося імператорові, він наказав далі рухатися, і по дорозі навіть місто Баткун здобув... Але небавом вже почалися неприємності, ожеледиця неймовірна вкрила шляхи, ледве пересувалися полки, а в лісах стало і зовсім зле. Ліс був густим, гілля щільно переплелось, як на постій мусили стати, то від багать очі дим виїдав, очі сльозилися і в самого імператора — на ранок мусив зійти з коня і, як інші, відправився пішки.

Болгарське військо на узгір'ях Старої Планини тільки чекало моменту зручного: як підійшла поміч скіфів з південних країв Русі, десть за чотири тисячі воїв, то відразу по ворогу вдарили. То була болісна і ніяк не очікувана поразка...

Імператор говорив Ростиславові Михайловичу і всьому посольству болгарському вельми теплі слова, але помста за те безчестя і теперішня втіха в душі не гасли. Те відчував Ростислав і подумки для себе відзначив: «Дивиться лисицею, а думає вовком».

В час перемовин до Ласкара підійшов один з його головних воєначальників і, нерішуче роззираючись, став чекати черги на слово.

— Говори, — наказав з ледь помітною посмішкою імператор. — Від посольства високого в нас нема таємниць. Я дав щойно згоду на перемир'я, якщо віддадуть нам фортецю Чепино і землю до Скоп'є.

— До походу на Тирново військо готове, — доповів командувач. — За півдня можемо, як накажеш, нав'ючити коні і почати похід. Ми розріжем Болгарію, мов ножем перезріле яблуко.

Ростислав Михайлович із боярами тирновськими попросили ще перерву на перемовини.

— Нас проклинатимуть внуки, якщо таку угоду підпишемо, — говорив Ростислав Михайлович.

В нього у грудях раптово жарина якась запекла, вона і раніше час від часу заявляла про себе, тільки ще

несмілива була, менш злоблива і менш кусюча. Гаплик, чоловіче, подумалось мимохить, ти і все посольство твоє втрапити можете в пастку.

Довго точилися суперечки поміж бояр, перебирали загрози дійсні і мнимі, як на долоні стиглого колоска перетирають і полову віддмухують, врешті зійшлися на спільній думці.

— Небезпека грізна існує, але треба виграти час. Ми угоду підпишемо, водночас радити будемо цареві Михайлові її не затвердити...

А як збиралося додому посольство, то Ростиславові Михайловичу доповіли:

— Там Ласкар дарунками істинно імператорськими нас обдарував. І коні вельми породисті, і тканини дорожчі, інший товар...

— З паршивої вівці хоч шерсті жмут, — буркнув у відповідь, думаючи про своє. Щойно прискакали гінці від тестя, короля Бели, кличуть його на перемовини тепер у Відень, непрості переговори з чеським королем Оттокаром II.

...Вплелася негода, але ніколи було йому чекати на днину ліпшу. Як піднімалися на узгір'я посольці, то чорні розкошлані хмари пропливали мало не над головою — і такі ж темні й важкі думки роїлися в Ростислава Михайловича. Добро чи зло він вчинив, виграє час Болгарія, щоб зібратися на силі? Чи, навпаки, те розцінять як зраду, здав, мовляв, інтереси болгарські за щедрі дари, підкуплений він, чужий-чужаниця для цієї землі, яка не боліла йому ніколи, — не на болгар же вину покладати...

Не міг знати лишень Ростислав Михайлович, що як наказав Ласкар готувати посольству дари в дорогу, то вельми противилися і опиралися його придворні: мовляв, і так, без дарунків усяких, нікейці зараз могли б від Болгарії чималенько відшматувати.

— Не шкодуйте дарів,— притис імператор на слові і чомусь посміхнувся. Ласкар подумки собі прикидав, як до зрадників причислятимуть всеньке болгарське посольство, а Ростислава Михайловича насамперед, бо то істинно дар данайський, що спричинить недовіру велику й розбрат, очорнить зятя царя болгарського, а zarazом і самого царя, — чубитимуться по тому за трон різні групи придворних тирновських.

...Чорні хмари пливли над головою в Ростислава Михайловича, ще чорніші думки в голові напливали. А ще, гадав він, обов'язково до того припишуть: то ж зять угорського короля, а тому нецікава сильна Болгарія, перед королем Белою таким робом вислужився Ростислав.

Коні посольські узгір'ям з трудом піднімалися, набухлі хмари, видавалося, вже подорожнім на самісінькі плечі лягали.

28

У Відень на перемовини з королем Оттокаром II Ростислав Михайлович їхав з донькою Кунігундою, Кункою — так ще звати любили її в сім'ї. Як за одну посправжньому теплу весняну ніч, буває, раптово розквітне яблуня, так стрімко, видавалося, на очах, лиш за кілька місяців з полохливого і прищавого дівчиська Кунігунда стала дівчиною-красунею. І тепер з вікна карети донька пострілювала своїми великими, злегка зеленуватими очиськами то в один бік, то в інший, її, що досі рідко переступала батьківський поріг, однаково тепер цікавили старовинні церкви за вікном і обличчя селян, які зачудовано поглядали на розкішну карету, мальовничі переліски на узвишсях і видолинки ріки,

де попасом посувалися поважно стада корів та вистрибували безтурботні галавліві телята.

Батько вважав, що настала пора дочку виводити в світ.

Ростислав Михайлович їхав з пересторогою у Відень. Вимотаний недавніми перемовинами з лукавим Ласкаром, з яким не один день мусив в'язати ціпи, і ще хтозна-які ті ціпи вдалися, він не очікував тепер чогось легшого.

Ростислав Михайлович не помилився.

Перед ним сидів жорсткий правитель і водночас вправний промовець, чіпкий дискусант — недарма ж про Оттокара, якому замолоду за сімейними обставинами мала випасти духовна стежа і кар'єра, ще тоді говорили: «Чим нижче він нахиляє голову в молитвах, тим міцнішає його шия». А ще справжнісінькі легенди творилися про хрестовий похід Оттокара у Пруссію, блискавичний і переможний похід, до якого зумів залучити тевтонських рицарів, військо рідні поштивої, — виступивши 14 грудня із Праги, через Бреслау, гирлом вмерзлої Вісли, він згодом переходить на Земляндський півострів, рвучко захоплює прусську фортецю Меденау, дістається пониззя Прегеля і входить у землю, що зветься Самбія. Так писатиме про нього Владислав Вангура: «Краї спустошений ним. Страх зганяє нажаханий язичницький люд до стану чеського короля, язичники кидають зброю, падають на коліна, і їхні князі благають:

— Ми розбиті, королю. Ми тобі коримосся, даруй же нам святе хрещення, спокій і мир!

Король дає згоду стати хрещеним батьком найзнатніших язичників. Потім освячують невелику ділянку землі, малюють на ній образ і контури храму майбутнього. Зібралися священики, і вдягнуті пишно дворяни, і гросмейстер ордену, і король, і обидва королів-

ських зяті, маркграфи Майсена і Брандербурга. Задзвонив невеличкий дзвін, прусакам дозволили ступити на освячену землю. Йшли вони, знявши головні убори, склавши долоні, без меча і пояса. Впали в поклони — і священник вилив на голови їм трохи святої води. Після цього вернули мечі, а покорені князі присягнули на вірність...

— Збудувати фортецю тут, — наказав король. — Має служити вона опорою у випадку безпорядків серед народу або дворянства... Я ж вертаюсь додому, адже виконав те, що належало виконати».

То була лише середина січня, лише місяць минув, як виступали з Праги, — нечуваний досі за стрімкістю перехід. І так був заснований храм та фортеця, яку звати надалі будуть Кенігсберг, Кенігсберг в Самбії.

В перші дні перемовин з королем Оттокаром в Ростислава Михайловича було таке відчуття, мов креміння терся об креміння — тільки скрегіт чути та іскри ще інколи скачуть. Але третього дня несподівано Оттокар почав подаватися, вже не було тих кремінних гостряків, то вже не камінь, а швидше лід; ще холод під пальцями чувся, як ту крижинку взяти у руку, але грані льодини від тепла починали танути. І вже зовсім негадано завершилися ті перемовини.

— Я хочу просити руки вашої доньки Кунігунди, — Оттокар вперся поглядом в співрозмовника так, мов впоперек став на вузькій стежці і ніяк тепер його не обійти і не об'їхати.

Ростиславу Михайловичу вартувало чималого труда нічим не видати свого хвилювання. Звісно, він помічав на балу, як бігають виголоднілим котом очі короля Оттокара в пошуках когось, як не раз той погляд його мов приклеювався до постаті Кунігунди — те тішило батька, і не більше. Нехай собі милуються

вродою його дитини, і королям на те нема заборони, але такого від Оттокара він не чекав.

Ростиславу Михайловичу, звичайно, було відомо, що чеський король розлучився, бо Маргарита Бабенберзька не змогла подарувати йому діточок. Звістка про розлучення непосидющою сорокою-білобокою стрімко облетіла всі монарші двори, навіть проскреготала сказане чеським володарем про причини.

— Моя держава мене оженила, і вона ж розлучає.

Для свого потужного королівства Оттокар конче потребував спадкоємця.

До чеського короля Ростислав Михайлович ставився з деякою пересторогою — він нагадував йому хижак, що в будь-яку мить, блискавично напруживши власні сталеві м'язи, може плигнути на облюбовану здобич. Під скіпетром Оттокара вже Богемія, Моравія, Австрія, Штірія, Коринтія; і, судячи з останніх дій, цим апетит Оттокара ще не вичерпається, то ще не остаточна межа; і так само ніхто не міг знати меж його особистої жорсткості.

— Моя імперія ось на цьому тримається, — якось у хвилину відвертості чеський король сам себе по плечу поплескав.

Тож чи матиме Кунігунда щастя за таким чоловіком, чия вдача однаковою буде, напевне, як в державних ділах, так і в справах сімейних?

Збило з пантелику Ростислава Михайловича хіба завершення розмови — обличчя Оттокара, завше незрушне, мов з каменя малопіддатного тесане, раптово зашарілося, а сам він, що не звик просити, чомусь знітився і по-хлопчачому носом підшморгнув.

«Що ж, королі теж можуть вляпатися у халепу, яка зветься коханням», — мимоволі подумав Ростислав Михайлович.

А небавом його Кунігунда, про вроду якої навіть заздрісники балакали, що хоч воду з лица пий, приймала гостей вже в статусі королеви. Її побоюватимуться і шануватимуть, як реальну співправительку величезної імперії, а ще впишуть назавше в сторінки історії культури як першу у Чехії жінку-поетесу. «Молитва Кунігунди», присвячена чоловікові, що в похід збирається, звучатиме не лише чеською:

*Zasluhujem rbný tvoje,
Bože! Viz, jak k es an ada
ustupuje p ed pohany!
Pane, s nbtmi bdi, nbs chra!
Pro tvou viru k es an voje
trpn, jejich vojsko strbda,
jako kdysi pro tv rbný
p es mo e jsme nesli zbra .
Rad ji neb t zrozeni,
vnt ztv kdyh nae nen!
Bože, pro sve umi eni
odpus, posil nas tvyj duch:
neb vn Vyh,
Otakar kdyh nezvit zi,
pak jsme ztraceni.*

*...Ліпше нам і не родитись,
Як не буде перемоги.
Боже, Дух пошли,
Відпусти провини наші,
Знаєш, Отче, як
Оттокар не переможе,
Всі загинемо напевне.*

Анна верталася від Ержебети з душею облегшеною, звільненою від набридливого тягара, що тривалий час на душі лежав каменем жорновим, — дихалося їй тепер легко і вільно, світ набував знову звичних своїх кольорів, без жовтизни отої, яка гірчила щорання, щовечора і щоденно її життя. Тож зовсім не те відбувалося з її чоловіком Ростиславом, що мала на гадці, не волоцюга ніякий він, просто досі бачила його немов на гладі води, по якій вітер гнав легку хвилю: і викривлювалося лице чоловіка, спотворювалося відображення до невпізнаваності, то видовжувалося, то ширшало, замість істинного обличчя перед очима її поставав лише хисткий і відразливий образ.

Коли проминала карета Анни галасливу вуличку, де обабіч торгівці продавали свій крам та інше добро, вихваляючи крикливо товар і хапаючи перехожих за рукави, то звернула увагу на дівчинку, що при дорозі стояла. Тій дитині хіба з десять було рочків, вона то придивлялась до чогось у власній жмені, то вгору, в глибіню небесну піднімала очі, — де й коли вже зустрічала Анна схожий стражденно-благальний, з надією і відчаєм погляд?

Вона наказала спинити карету і підійшла до дівчинки. В жмені малої Анна побачила кілька дрібних монет.

— Сестра моя, меншенька, вчора пішла до Бога... Поховали її, — тихо й спокійно сказала дівчинка чужій незнайомій жінці, хоч та не встигла навіть спитати. — Вона так хотіла колись он те платтячко, та все грошей у сім'ї бракувало... Я молилася і просила у Боженьки трішки грошей, та однаково, кажуть, не стачить.

— А що ж трапилося із сестрою? — видихнула швидше, аніж мовила, Анна.

— Мама дорогу переходила із сестричкою. Як раптом із-за будинку вихопилася карета, багата така, видавалося, роззолочена, і два мечі на ній намальовані та під ними квітка. Сестричка зразу під колесами вмерла, а мама жива ще була, але тато казали: мабуть, сьогодні також до Боженьки піде. От я сестричці те платтячко передати думала...

— Яка-яка карета? — перепитала чомусь саме це похолола Анна.

— Вона не спинилася навіть, тільки господар байду-же озирнувся, — і дівчинка знов розказала про мечі, навхрест намальовані, та троянду, що значилася під ними.

Холод невідь-звідки раптом узявся і зовсім, видавалося, до кісток, вистудив Анну: два мечі над трояндою були в родовому гербі барона Іштвана. Несподівана вигадка в голові їй спалахнула:

— А давай-но ті гроші ми ще разом порахуємо, — Анна простягла одну руку до скарбу малої, а другою поспіхом нащупувала монети у власній кишені.

Де ж вона бачила отой запитальний погляд, в якому біль був навпіл із благанням, очікування неймовірного дивовижно перемішалася із безнадією?

Бряжчав метал на долоні в Анни, тих монет трохи побільшало, і сяйнули в малої досі погаслі очі:

— Може мамою, окрім платтячка, ще й черевички зможу передати. Я таки вірила, що Боженька мене почує...

А як вже сідала в карету Анна, то згадала раптово, де бачити їй доводилося отой стражденно-благальний, з відчаєм і надією погляд, як в цієї малої. Вона кілька разів зустрічалася з таким схожим Ростиславовим поглядом: то було лиш на мить, у ту ж хвилю чоловік

перелякано, наче ввіймали його на чомусь непристойному, зачиняв його за невидимою і непроникною густою завісою.

30

Ростислав Михайлович уже давно помічав за собою сперш малопомітну, але з часом все виразнішу зміну свого ставлення до Анни. Колись він був доволі кріпко переконаний, що жінка створена винятково для втіхи воїна, для його тілесної насолоди, а ще хіба, щоб діток плодити. Жіноче тіло — то кухоль води прохолодної для спраглого в спеку немилосердну подорожнього або шмат смаженини, що парує і зманливо ніздрі лоскоче, для втамування виголоднілого, що невдоволено бурчить, запалого живота. Миготіли роки, у які він за поїздками, походами та іншими клопатами не вельми мав змогу сісти собі отак і, на небо дивлячись, розмірковувати замріяно, хто і для чого із суцих на білому світі створений. Тільки як відлучався тепер надовго з дому, не бачив Анни, то чогось йому бракувати стало. Ростислав почувався так, мов забув щось вельми важливе, никається намарне, силиться все пригадати, однак ніяк не здатен.

Як вертався він з неблизьких доріг, похитуючись у сідлі та перебираючи думки, мов на долоні зерня, то не раз підшукував слова теплі та лагідні, які мав би сказати дружині та сам схожі почути. Натомість завше знаходилася в Анни зачіпка, аби дорікнути чимось, шпигонуту як голкою, хоч не вельми глибоко, зате скулко. То дітей він, мовляв, бачить лишень на свята рокові, то повернутися міг би на день-другий раніше, аби втрапити на родинне свято. Довго не могла проба-

чити Анна чоловікову скупість, коли заїжджим монахам відмовляв у коштах на хрестовий похід черговий.

— Бог сторицею завше поверне тому, хто до діла святого долучиться, — в погляді її стільки було гіркоти, що краще б вона, думалося чоловікові, вже просто висварила його.

— Не певен, що хрестові походи є благом, — пробував перечити чоловік, який, проте, чомусь однаково почувався винним.

— Всі єретики шукають для себе виправдання. І, що цікаво, знаходять. Зазвичай.

— Ті походи йдуть проти Христового слова.

— Єретиків жде, казали монахи, найбільша кара.

— І чого люди інколи мають Отця Небесного за древнього і жорстокого базилевса, який сам судить і сам карає? — дивувався і сердився Ростислав. — Де Всевишній і Дух Святий, там добро і краса, там святість і нема там місця жорстокості. Твердити інше, то не вірити в милосердя Всевишнього, не вірити в світле й прекрасне Царство Небесне, якому, як пишеться, не буде кінця...

— Злий дух спокушати вмис... Найперш йому вдається це із слабкою людиною, яка хоч і проказує, та не вдумується у молитвенне — «і не введи нас у спокусу, але визволи від лукавого».

— І знову ж, гадаю, тут нерозуміння. З древніх рукописів, з писаного святими Апостолами, то неточний, мабуть, переклад. Бо не Божим є діло «вводити у спокусу». Можливо, в молитві, Христом дарованій, говорилося, щоб обминула спокуса...

Здебільшого Анна першою обривала ті суперечки і, надувшись, мов мала дитина, якій пообіцяли гостинця смачненького, та в останню мить передумали, чимчикувала геть у покої. А чоловік ще довго не міг огов-

татись та охолонути, як не зразу холоне окріп в занадто великому казанкові.

Диво дивнее, думав якось Ростислав Михайлович, здебільшого життя йде втоптанною і зачовганою стежиною. Сперш подружжя п'янять чари молодості, пристрасть бунтує кров, згодом та кров перестає дуріти й вгамовується, течуть собі узвичаєним руслом дні і тижні, що непомітно стають сірими, нудними і прокислими буднями, — так ранньовесняний цвіт за одну теплу, по-справжньому теплу ніч спалахне якогось досвітка, сяйне урочисто й сліпуче, що й найчерствіша душа не витримає і розмерзнеться, але через якийсь час навіть під легким вітром посиплються пелюстки, нерозталим снігом навкруг всіють землю, зблякнуть, змішаються під дощем з піском та брудом, мов їх не було, не являлися в торжестві і буянні весни на світ білий.

Диво дивнее, напливали думки в Ростислава, в нього чомусь все навпаки складалося. Напочатку то була жива лялька, якою можна побавитися в перерві важливих і часто-густо доволі небезпечних чоловічих справ, потішитися і забути за клопотами нагальними державними, згодом якесь співчуття підсвідоме до неї зароджувалося, коли щомоці Анна старалася грати сумирну дружину, навіть жаль до видимих доволі чітко тих силуваних потуг. А ще згодом життя без неї стало, мов страви без солі: кинеш оком — начебто стіл багатий, найвишуканіші страви на ньому стоять, от тільки дециці в тих стравах забракло, без якої все не смакує, все ніяке, жодної з тої розкоші в душу не втнеш. Навіть Аннина їжакуватість рідко його дратувала, ті шпички мов приправою ставали пікантною, від якої апетит лиш гострішав.

Він, у сутичках, побоїщах і вогні не раз продимлений та прокопчений, з жорстокості життя тогочасного

у камінь зачерствілий, навіть не знав, що робити із почуттям не звіданим досі, з ніжністю, що полонила душу та від якої він відбивався настирно і відчайдуш-но. Ростислав не знаходив потрібних слів, а коли на пам'ять вони спадали, то соромився їх, як негожих і не достойних вояки. Хоч інколи і десятою, чи якою там ще дорогою, але слова ті вдавалось йому обходити, уникати їх — крім випадку єдиного...

Тоді почувався він зовсім легко, він підлітав на крилах, неначе як в сні дивовижному, що недавно вже перед досвітком йому привидівся.

Снилося Ростиславові, що він вміє літати.

Він злітав вправно й невимушено, так само свobodно, як дихає людина, нітрішки не замислюючись, не переймаючись, що сперш треба вдихнути, а потім видихнути, і не мав він якоїсь перестороги, ані, тим більше, страху; те вдавалось йому зовсім просто, природно, з якоюсь вродженою внутрішньою певністю. Ростислав бачив себе наче збоку, як злітає він з високого берега доволі розлогої позірно ріки, ширяє розкуто і вільно над водяною гладдю і преспокійно собі приземлюється на протилежному березі.

А ще мав він навчити кількох людей, що з острахом спостерігали за його вправами.

— Не бійтеся, — казав він. — То так нескладно. Не сумнівайтесь лишень ні на крапельку, що літати здатні.

Коли ж його підопічні почали злітати і тут же, не подолавши хоча б півдесятка кроків, падали, Ростислав навіть сердився і сварив:

— Ви не вірите, що можете, ви не до кінця, принаймні, вірите...

І наводив такий знайомий кожному приклад:

— Чому апостоли могли по воді іти, мов по тверді? Бо віра тримала їх. Як тільки ж крихта яка зневіри чи

сумнів заявилися в їх душі, вони тут же тонули, йшли на дно каменем...

Бельми тішився він, як набиралися певності його підопічні, підлітали потрохи на дедалі більшу відстань, ще невинно, як пущівірінки які, що передчасно випали із гнізда і тепер на крила ще не зміцнілі тужаться стати, проте в кожній спробі чулася більша вже певність і віддаль їх перельоту довшала.

Ростислав підлітав душею, ширяв собі там ген-ген, коли для Анни слово міг дозволити собі те, яке вголос стидався вимовити.

31

Раптово на його голову, наче з мішка, посипалися біда за бідою. Аякже, в самотині лихо одне жити ніяк не хоче, — набігала на пам'ять приказка.

Сперш прибув гонець Ростислава Михайловича з Тирнова. Як прискакав поспішно на коні із охлялими аж боками, замурзаний та запилужений, відразу до нього в замок:

— Ваша світлосте, вістунам, що погані новини приносять, здавна рубали голови. На посивілу мою можна вже меча нагострити.

— Обійдеться цього разу, — не повівся на тон такий Ростислав. — А сивина не є ганджем, не візьметься вона на голові, де думка не ночувала. Та оповідай уже...

— Злі чутки і балачки поміж боярами тамтешніми, наче вужі, поповзли, — відводив очі гонець. — Одні кажуть, що у перемовинах із Ласкаром ви Болгарію за щось продали. А протостратор усіх переконає, що таким робом вислужилися перед королем Белою,

своїм тестем ненаглядним, бо йому кріпка Болгарія, наче більмо в оці...

І таке поміж люду буває, думав Ростислав Михайлович. Він не образився на бояр тирновських, хіба в грудях раптово кольнуло, мов проковтнув жарину і вона довго ще не хотіла гаснути. Подивувався лишень протостраторові, що в болгарській армії всім постачанням відав: він же був також серед бояр на перемовинах, хоча толку з нього небагацько мали, ні грач, ні помагач у ділах посольських, слова, як потребувалося, не зв'яже, ні з губи мови, ні з носа вітру, але ж на власні очі бачив та сам усе чув...

То він чи не першим наполягав:

— Виграємо час, підготуємося до відсічі — врятуємо Болгарію.

Буває таке в житті, думав з дивовижним для себе спокоем Ростислав Михайлович, рот — не город, його парканом не загородиш...

Тої ночі він мало спав, але як щастило бодай стулити повіки та придрімнути, то незмінно дивний сон набігав: він верхи мчить безкраїм полем, а над ним зграї вороняччя вививаються, кричуть зловісно, зовсім такі, як перед битвою під Ярославом; чорна хмара пташина то здіймається ввись, то шугає над самісінькою головою, ось-ось хижі дзьоби та кігті залізні рватимуть тіло...

Хтозна-скільки б сон той тяжкий ще мордував, тільки досвітком Ростислава Михайловича розбудив інший гонець з Тирнова, що неслухняним язиком страшну звістку пролопотів:

— Святий і вірний во Христі Богові цар, самодержець всієї землі болгарської, пан мій... Цар Михайло II Асень убитий.

Голова в Ростислава від нічних видінь жахливих тріскала, мов перед тим діжу цілісіньку вихилив вина

молодого й невістояного, але як до тьми прийшов, то став розпитувати.

— На полюванні під Тирновом сталося... Кров на руках в брата його двоюрідного, Коломана, сина Олександра Асеня, — затинаючись, оповідав гонець. — Коломан думає собі царем стати, а щоб владу втримати, вбивець на вашій доньці, тепер вже вдові царя, одружитись намірився...

В дні наступні Ростислав Михайлович почувався якось вельми химерно. Розум йому казав одне, а на душу лягало цілковито інше...

Розум підказував, які розпорядження нагальні зробити, як чимдуж зібрати вояцтво та рушити невідкладно на поміч доньці в болгарську столицю. Швидко з Белграда вої його дісталися Тирнова, Коломан в першій бою розбитий, рятується втечею — та намарне, меч звершує вбивці справедливу кару. Поплічники його розбігаються увсібіч, а хто втечею не порятувався, повзає в куряві на колінах перед Ростиславом:

— Простіть, лихий нас звабив...

Розум підказував Ростиславові чинити одне, а на душу лягали зовсім інші думки.

Яка ж незбагненна штука життя — колотилося, варилося та виварювалося в тій душі, хоч в грудях не менше колотилося і пекло. Досі він думав, що рухає світ, всенький, живий, хіба винятково продовження роду, вічний закон для комахи і квітки, людини і птаха... Треба спожити щось комарові чи звірові, щоби сила була у тілі, тоді спаруватися — все просто і зрозуміло. Воно б і людині мало належати так, єдиною міркою послугуватись повинне усе, що рухається та дише; та от лишенько, людині цього замало, окрім голоду і любові в цієї істоти ще одна річ спричинює рух. Не знає ніхто, з якої безодні, з яких чорних пекельних глибин вона піднялася, вона, що назива-

ється Заздрістю. Он Коломан, він же не був голодним на харч, ні на жіноче ество, та вчаділий від заздрості на маєтність і владу, на брата руку підняв... Яке ж то кріпке язичеське божество: поклонялися Зевсам і Перунам, Посейдонам і Велесам, несть числа тим фальшивим і вигаданим божествам, які скидали в Дніпро і Дунай, вони відходили і відпливали, вони видибати з води забуття вже не в силі. А Заздрість у воді не потонула, видибує кожного разу і хоче правити світом. Напевне, не раз вона ще мінятиме устрої різні державні, тасуватиме, наче граючись, різні династії — за кожного покоління і в столітті кожному приміряти-ме вона корону володарки світу.

А ти, Ростиславе, хіба ліпший, хіба уникнув поклоніння цьому божеству презлomu, чи не ти був готовий підняти меч на рідного дядька, на Данила Галицького? Хіба то не ти у далекій вже молодості мріяв як не півсвіту собі звоювати, то, принаймні, половину Європи? Ти в цьому навіть собі не хотів зізнаватися, тільки почервонів, наче печений рак, коли бажання твоє притаєне отой старець сліпий із Лучеська вголос назвати насмілився...

Ця проста і безхитрісна думка потрясла його так, як він у дитинстві тряс якимось грушу в князівському саду пізньої осені — вже й листя тоді опало, досвітком приморозки землею сріблилися, а на вершечку останній плід поміж голого гілля ще відчайдушно тримався; вельми засмакував він малому, бо був останнім. Хлопець довго не міг свого добитися, аж врешті, стиснувши зуби та напружившись до останньої жилочки, струсив ту зманливу грушку.

Зараз, видавалося Ростиславові, він теж здобув для себе той запізнілий плід: яке паскудство думати собі мечем звоювати бодай часточку, бодай крихту найменшу світу, відібрати в створіння іншого, на тебе схожо-

го, не тільки усе життя, а навіть найменшу дрібку його, якусь одну лише мить; то не твоє, чоловіче. Є у всесвіті єдиний Господар, то лише Його приватна власність, бо Він — Творець суцього, будь-кому іншому зась; навіть сама людина не має права розпорядитися власним життям, недарма ж бо церква не велить відспівувати самогубців.

А якщо тебе так уже пече честолюбство, смоложить і ние, а для повного щастя зовсім мало бракує, дешицю суццю, півсвіту хоча б для початку, то нащо при тому хапати меч? Он до останнього ти був за свого у Болгарії, за пошанованого усіма, хіба можливе таке до загарбника? Покірний, улесливий і догідливий уклін завойовнику, гоноровому переможцю не стишить ніколи заледве тамованої ненависті до нього пекучої: на язичі у переможеного шелестітимуть побажання добрі, а в душі не змовкатимуть мовчазні і глибинноцирі, смертні прокльони...

Чи не краще тоді, як півсвіту тобі заманеться, мов серед зими криги, чи не краще з тим півсвітом, а хоч із цілісіньким, породичатися кровно, набути копицю сватів, невісток і зятів, що внучат народять і правнуків стільки, як у копиці травинок...

В один момент рухнула будівля світу, яка досі була в очах Ростислава Михайловича, завалилася з тріском і гуркотом, знімаючи лиш густі та високі клуби пороху з колишніх ілюзій і втрачених надій, міфів та міражів. Усе, врешті сказав сам собі, годі, з тебе досить, не станеш ти більше ідолопоклонником того вельми живучого божества на ім'я Заздрість. Завалилася будівля попереднього світу, натомість, як осів порох і пил, відкрилась квітуча місцина з полями щедрими та розлогими луками. Так, зять Михайло вже у землі, але в тебе, Ростиславе, є ще сини і дочки, маєш подбати про них, аби на полях тих та луках, що відкрилися

несподівано твоїм очам подивованим, жилося внукам та правнукам привільно та затишно. Тобі трішки за сорок літ оце збігло, ще не вечір, маєш децицю встигнути, а, як судить Творець, то й побачити зможеш плоди своїх клопотів. От якби зазирнути в той день прийдешній, бодай одного ока краєчком...

А якби зазирнув він, то побачив би сина Михайла баном Боснії, а другого, Белу, баном Мачви з Белградом. Внучку його Ержебет Дарої, дружину воєводи Трансильванського, шануватимуть як прабабусю в котромусь коліні польського короля, славетного Стефана Баторія. Донька імператора Візантії Ірина вийде заміж за внука його Іоана. Син Кунігунди, Кунки його улюбленої, Вацлав II зробить добра чимало як король Чехії, князь Краківський і король Польщі, бо не буде в його часи могутнішої держави в Європі. То Вацлав II стане одним із фундаторів могутніх династій Габсбургів і Люксембургів, які впродовж багатьох століть правитимуть в Угорщині й Чехії, Пармі й Тоскані, Хорватії і Трансильванії, Іспанії і Португалії, Мексиці і Неаполітанському королівстві...

32

Анна довго відкладала свою розмову із чоловіком, хоч та розмова їй невідступно кортіла, вона потребувала такої беззастережної відвертості, яка можлива була хіба між нею і батьком, і то в хвилини нечасті; водночас та мова все відкладалася через Аннину боязливість, чимось схожу на осторогу людини, яка по коліна ступила у холоднізну воду, та пірнути із головою ніяк ще не зважиться.

Як набралася врешті духу і зайшла з твердим наміром в чоловікову опочивальню, то застала його за

письмовим столом — низько схилювшись, він близькозоро очима водив за своїми рядками. Сперш знітився було Ростислав, зашарівся навіть, мов застали його за недостойним чимось, а тоді відклав обачно перо; в погляді його в першу мить тиха радість сяйнула від її появи, а коли згасла, то лишилася тільки втома та ще на денці десь гіркота. Втому напевне розуміла Анна, не було таємницею те становище, в якому опинився її чоловік поміж Белою і Оттокараром, поміж тестем і зятем; війни і чвари поміж Угорщиною і Чехією то спалахували, то пригасали. І вона сама опинялася не раз в непростій ситуації, коли конче потрібно витримати напругу, людські стосунки дивом якимось зберегти і з батьком, і з доччиним чоловіком.

Та розмова і цього разу несподівано обірвалася, навіть не почавшись. Узвичаєний порядок порушивши, що нечасто траплялося, ввійшов служник:

— Гінці з Тирнова просять вислухати їх невідкладно...

Ростислав Михайлович скривився з того і невдоволено очі примружив, а тоді тільки до Анни вибачливо рукою змахнув:

— Я справді швиденько.

Анна підійшла до столу, якась дивна дитяча цікавість взяла її до писаного чоловіком, дивна, бо досі ніколи не мала звички пхатися в чоловічі діла і мороку, та цього разу спокуса куди дужчою виявилася, пересилила її завше незрушне почуття пристойності і гідності власної; знявши покладений Ростиславом на писане ваговитий фоліант, вона поспіхом і злодійкувато побігла очима вздовж трішки похилених і закрутистих рядків.

Вже на перших словах Анна раптом здригнулася, холод спину узяв, і вона, спираючись тремтячою рукою на край столу, аби не впасти, повільно і вельми обачно опустила на стілець...

Який же то почерк знайомий і які знайомі слова, що ними завше починалися таємничі листи до неї: «Моя кохана, мій цвіте весняний, бузковий мій цвіте...»

Так от хто писав листи і через монахів та іншою okazією їх пересилав, так от хто той загадковий її незнайомиць, якого вона і досі за барона вважає, помилково, за збігом яким, на письмі цвіт бузковий від кого приймала: вона все життя чекала принца свого, що мав припливти Дунаєм під незаймано білими вітрилами, той принц десь і чомусь барився, певне, попутного вітру забракло або інший за нього себе видавав; натомість поряд ходило почуття зовсім несхоже — грубуватого чоловіка, що лаявся, як підмітайло останній; почуття, яке вона не тільки не помічала, а ще й сміялася з нього, передражнявала, кепкувала і ненавиділа.

Ще почула крізь напівпрочинені двері Анна, як проводжав чоловік тих гінців несподіваних:

— А бояри тамтешні, що вони? — спитав чоловік.

— Кажуть, не соромлячись, що злочинцем ви в пам'яті лишитеся, бо Болгарію за полотна дорогоцінні із ниткою золотою, за табун жеребців арабських нікейцям тоді продали...

«Великої треба хусти, щоб зав'язати людям усти», — ще подумала Анна, але від неї не приховалося, що повернувся Ростислав зблідлим і чимось знервованим — останнім часом на нього раз по разу сипалися більші і менші прикrostі, він їх приховував і тамував у собі, хоч не завжди йому те вдавалося; не звик якось іти зі своїми мороками до будь-кого по співчуття і жалі.

А як Ростислав Михайлович неспішно присів на своє місце за стіл — раптово жарина та зараз озвалася знову; в грудях його припікала, а поміж тими часами тихо собі

жеврїла, раптово жарина та зараз озвалася знову; тільки тепер вона ще скуклїше пекла, якийсь вітер її роздмухував, з дрібної вуглини займалося полум'я, воно наростало неспинно і немилосердно — він стис зуби, аби не застогнати при Анні. Далі пломїнь всі груди охоплював, породжував біль нестерпний, від якого сперш захиталося все навкруги, попливло, мов на воді стояла, на хвилях непевних будівля; він ще бачив, як щось казала Анна йому, бачив досі не знаний блиск в очах її, — тільки звуку не чув, видавалося, говорила вона за невидимою і непроникною перегородкою.

Біль так само раптово стих, як перед тим зайнявся, згас в одну хвилю жар у грудях його, він відчув себе, як тоді у дивному сні, коли вчив літати інших, нетямущих; тіло стало легке, невагоме зовсім — щось змінилося в цьому світі: начебто та ж сама опочивальня, і всі речі у ній ті ж самі, за розчиненим вікном листя звично на вітрі собі лопоче, все так само, хїба кольори стали яскравіші і більш насичені, світ весь умитий та урочистий. Він, що хвильку тому не міг би встати, скований болем, тепер знявся без всяких зусиль, швидко злетів, і легкістю цією йому конче закортіло натішитися — він ще встигне сказати Анні слова, які раніше, за grubілий і в пень зачерствілий чоловічисько, соромився їй говорити, здатен був хїба написати; ті слова, які просто не встиг, тепер скаже їй, бо часу матиме вдосталь; він сперш втішиться простором он там, за вікном, неймовірними обширами, голубими, аж синіми від своїх незмірних глибин...

Він невимушено й легко знімався увись над замком, що тепер видавався іграшковим зовсім, широчезний Дунай був наче на руді синюватий прожилок, він знімався все вище і вище, аж доки не озирнувся — за плечима у нього невтомно махали білі буслині крила, і він

вправлявся ними навіть легше, аніж мав би ворухнути мізинцем. Та ти ж птахою став, мовив у думці сам до себе, мовив спокійно, без найменшого здивування чи переляку, певне, сліпий отой старець із Лучеська колись це накаркав чи напроорокував, бо володів старий істинно неабияким даром. А раз так, раз дано тепер легко долати йому будь-яку відстань, то чом би на хвилику не побувати в краях, де давно не топтав стежки, бодай на них зиркнути одним оком? Він же до останніх днів, укладаючи міжнародні договори як бан Мачви, не забував про попереднє княження в Галичі й Лучеську. Він не раз підписувався: Бан Маховський, Государ сеї області, Герцог Болгарії і повелитель Славонії (Rex de Madschau, dux et Imperator Bulgariae et Banus totius Sclavoniae), але завше до титулу свого довгого й пишного незмінно додати не забував — «і князь Галицький».

Він розсікав, мов граючись, дзвінке і пружне голу-бе повітря, мчав безпомильно просторами, тільки перепочити присів на вежі замковій в Галичі, неподалік тих воріт, до яких так поспішав колись та лише трішки не встиг. І знову в дорогу небесну, доки не завиднівся внизу у Лучеську пам'ятний йому назавше дерев'яний замок: ще побачив він старого і сивого діда, що чалапав до замку, високо підіймаючи ноги. «О, ти живий ще, пеньок невикорчуваний, одоробало ти трухляве», — посварив, пізнавши знайомого давнього, але без серця висварив, швидше з теплом у душі. Старий теж, очевидячки, його упізнав, бо рукою йому помахав привітно, а він, зробивши велике коло над замком, присів на найближчу вежу і заклекотав — радісно, розкотисто, урочисто і переможно.

ILLUSTRI DUCE GALICIAE ET BANO TOTIUS SCLAUONIAE

У цих лапідарних, але таких знакових і вельми пожаданих для багатьох монархів середньовічної Європи словах не тільки відбився володарний статус головного героя твору — князя руського Ростислава Михайловича (1219—1264 рр.), а ще й своєрідно акумулювалися непроста життєва доля й поривання цієї людини.

Ростислав був сином знаменитого чернігівського князя Михайла Всеволодовича, який прийняв мученицьку смерть в Орді 1246 р. й пізніше був канонізований православною Церквою як мученик за віру. Ще змалечку, як і було заведено в ті часи, Ростислав прилучається до справ державного управління. Вперше він пізнав тягар княжої служби вже в 1230—1231 рр., коли став самостійно князувати у Новгороді. Потім йому судилося на короткий час стати князем галицьким (1237—1238 рр.) й луцьким (1240 р.), а в останні роки свого життя володарем Славонії, потім Мачви поблизу болгарських кордонів, на благословенній землі між Дунаєм, Дриною, Савою й Моравою. На широкому історичному тлі подій і явищ, що визначали плин різних сторін складного й суперечливого життя низки країн Центрально-Східної Європи більш ніж половину XIII століття, письменнику вдалося створити захоплюючу художню оповідь про труди і дні цього непогамовного «завойовника» Європи.

У своєму творі Іван Корсак майстерно ущільнив суть складнощів відповідних історичних моментів. То були непрості часи в житті Київської Русі. Давалися взнаки прогресуюча удільна роздробленість і ворожнеча князівських кланів. Незважаючи на державну деструкцію Русі, її головним, загально визнаним політичним і духовним центром залишався Київ. В період удільної роздробленості київський стіл залишався об'єктом притягання для багатьох давньоруських князів, які розглядали його як спільну загально династичну спадщину. «И кто убо не возлюбить Киевъскаго княжения, — зауважував середньовічний

книжник, — понеже вся честь, слава, и величество, и глава всем землям Руським Киев, и от всех далних многих царств стицахуся всякии человеци и купци, и всяких благих от всех стран бываше в нем»¹.

Русь-Київщина в цей час виокремлюється в об'єкт колективного сюзеренітету Рюриковичів, які шукали в ній причастя. За право володіти Києвом і прилеглими до нього землями в різний час сперечалися, вступаючи у запеклу боротьбу між собою, і князі ростово-суздальські, і галицькі, і смоленські, і переяславські, і волинські. Претендентів на київський стіл вабили не тільки і не стільки багаті володіння великокнязівського домену, скільки перспективи встановлення сюзеренітету над усією територією Давньоруської держави й визнання «старійшинства» з боку удільних князів. Політичне суперництво князівських кланів за участь в управлінні Київщиною нерідко призводило до того, що на київському столі стверджувалося відразу два князя. Такими співправителями у другій половині XII ст. у Києві були, наприклад, Рюрик Ростиславич і Святослав Всеволодович, Всеволод Юрійович і Рюрик Ростиславич, В'ячеслав Володимирович й Ізяслав Мстиславич.

За підрахунками М. С. Грушевського, в період від правління Ярослава до монгольської інвазії у джерелах зафіксовано близько п'ятдесяти перемін князів на київському столі, а від 1068 до 1200/1201 рр., тобто від першого до останнього відомого нам прояву політичної діяльності київської громади, — близько сорока. З того, «громада взяла в переміні князя якусь участь більше-менше чотирнадцять раз. При тім кандидата закликало на київський стіл з ініціативи самої громади властиво три, а що найбільше п'ять разів; з яких десять або одинадцять разів віче підтвердило або за акцептувало якимось активнішим способом кандидата, що здобував стіл на основі спадщини, тестаменту або умови князів, або піддержало одного кандидата в боротьбі його з другим; лише чотири рази уложило воно умову з кандидатом»². Ці умови не обмежували прав київського князя у

¹ Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновской летописью // Полное собрание русских летописей. — М., 1965. — Т. 9. — С. 202.

його політичному й адміністративному управлінні й аж ніяк не можуть бути зіставлені з *рядами* Новгородом зі своїми князями.

Постійне суперництво князівських кланів у їхній боротьбі за Київ об'єктивно урівноважувало боротьбу відцентрових і доцентрових політичних сил у країні. Сама Київська земля впродовж всього давньоруського періоду історії України так і не перетворилася у спадкову вотчину якогось одного князівського роду й не виділилась в окреме незалежне князівство³. До ординського нашестя 40-х років. XIII ст. київський стіл залишався об'єктом колективного сюзеренітету найбільш сильних руських князів, їхньою загальнодинастичною спадщиною.

Політична структура державної влади періоду удільної роздробленості у різних регіонах Київської Русі характеризувалась своїми особливостями. Відмінною за формою була, наприклад, новгородська модель державного управління. Тут склався державно-політичний устрій боярської республіки. Вже в перші десятиліття XII ст. помітно послаблюються позиції князівської влади й натомість зростає роль віча як вищого органу новгородської республіканської держави. До сфери компетенції останнього входило право вибирати й зміщувати князів, утверджувати посадників, тисяцьких і єпископів. З 1136 р. після вигнання новгородцями князя Всеволода Мстиславича функції князівської влади у суспільно-політичному житті Новгородської республіки обмежуються. В руках князя зосереджується тепер лише виконавча влада, а посадництво стає вищим республіканським органом контролю за князівською діяльністю. Утвердження того чи іншого князя, що запрошувався на новгородський стіл, супроводжувалося «рядом» (тобто договором) з ним і хрестоцілуванням. Однією з умов цього договору було визнання князем за Новгородом його верховенства у власності на прилегли до міста землі. Після того,

² Грушевський М. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. — К., 1992. — Т. 3. — С. 212.

³ Пресняков А. Е. Княжое право древней Руси. Лекции по русской истории. Киевская Русь. — М., 1993. — С. 92; Толочко П. П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности. — К., 1980. — С. 187.

як цей князь залишав новгородський стіл, він повертав Новгороду і всі землі придбані, куплені чи силоміць захоплені ним під час свого правління.

Значний вплив на державне управління Новгородської землі і реальну владу мав місцевий єпископ. В середині 60-х років XII ст. за новгородським владикою було офіційно визнано право на архієпископський сан. Створення новгородської архієпископії було наслідком альянсу місцевого нобілітету з церковними ієрархами. Процедура поставлення останніх позбавляла можливості київського митрополита втручатися в церковно-політичне життя Новгородської республіки. Особливе становище новгородських ієрархів в системі організаційної структури давньоруської Церкви відповідало республіканському характеру державно-політичного устрою середньовічного Новгорода.

У державно-політичній структурі Північно-Східної Русі сильними виявилися позиції князівської авторитарної влади. Піднесення останньої спостерігається вже за часів правління тут одного із синів Володимира Мономаха — Юрія Долгорукого. То був амбітний і честолюбний політик, який прагнув будь-що заволодіти столицею Давньоруської держави — Києвом й закріпити за собою керівну роль у країні. Юрій утвердився в Києві після смерті улюбленця киян князя Ізяслава Мстиславича, однак правління його було коротким (1154—1157 рр.). Його старший син Андрій, що самочинно посів князівський стіл у Володимиро-Суздальщині був уже політиком нового типу. Він не захотів домагатися Києва й натомість прагнув утвердити столицю свого князівства в ролі осібною центру володарювання. З цією метою він у 60-х роках XII ст. активно заходився боротися з Києвом за право улаштування у Володимирі-на-Клязьмі автокефальної митрополії. Утвердившись в 1149—1150 рр. разом зі своїм батьком на Київщині, Андрій не вдовольнився роллю підручного князя і повернувся на Суздальщину. Тут він розгорнув широкомасштабне монументальне будівництво і доклав чимало зусиль, аби вивістити статус Володимира ідеологічно. Однак його честолюбним замислам не судилося збутися. В результаті боярського заколоту Андрій Боголюбський загинув у 1174 р.

Подальше зміцнення політичної єдності Північно-Східної Русі спостерігається за правління Всеволода Велике Гніздо (1176—1212 рр.), під владою якого об'єдналася Ростовська, Суздальська і Владимирська землі. Всеволод подібно київським правителям прийняв титул великого князя. Він мав реальний авторитет і значний вплив на політичне життя країни. Тоді відбулися і певні зрушення в системі державно-політичної організації Північно-Східної Русі. Зокрема, там з'являється новий орган державної влади, що за своїми функціями був прототипом майбутнього земського собору. За своєю соціальною природою то був станово-представницький орган, що слугував надійною опорою влади місцевого князя. Це нововведення об'єктивно урівноважувало боротьбу політичних сил і забезпечувало єдність Володимиро-Суздальської землі.

Іншою була ситуація на Галичині та Волині, де розгортаються основні, змальовані у творі Івана Корсака, події. Тут віддавна досить міцними були позиції місцевого боярства. Зростання його політичного впливу супроводжувалося послабленням князівської влади, що виявилось вже за правління тут Ярослава Володимировича Осмомисла (1153—1187 рр.). У 1173 р. бояри насильно змістили його з князівського столу, посадивши слухняну маріонетку — Володимира Ярославича. Щоправда, пізніше Ярославу вдалося повернути галицький престол, однак він уже не міг запобігти дальшому занепаду князівської влади, що настав після його смерті.

В результаті тривалої і напруженої боротьби князя Романа Мстиславича з галицьким боярством йому вдалося оволодіти Галичем і на певний період твердою рукою обійняти в ньому всю повноту влади. Об'єднувач Галичини і Волині Роман Мстиславич став одним із наймогутніших правителів Русі. Він зумів підірвати політичну монолітність місцевих бояр і змусив визнати себе за самодержця. Після трагічної загибелі Романа 1205 р. під Завихостом у Польщі Галицько-Волинська Русь була знову на цілих чотири десятиліття втягнута у вир міжусобної боротьби. Знову підводить голову боярство, яке прагнуло відірвати Галичину від Волині й домагалось проголошення на галицькому столі вигідних для нього кандидатів.

На Галичині боярство як урядова, служебна верства було тісно пов'язане із заможним земським господарсько-волостительським прошарком⁴. Володіючи значними земельними маєтностями, місцева земельна аристократія у цих умовах поступово зосереджує у своїх руках головні органи місцевого управління та владні повноваження. Спираючись на свою економічну та воєнно-політичну міць, вона фактично розпоряджалася князівським столом, запрошуючи і усуваючи володарних князів. Так, коли 1211 р. сини чернігівського князя Ігоря Святославича, які спільно управляли Галичиною, вступили у конфлікт з місцевим боярством (за допомогою якого вони утвердилися тут у 1205 р.), бояри, прикликавши угорців, фізично знищили Ігоревичів, в такий спосіб усунувши їх від влади. Коли вдова князя Романа хотіла правити у Галичині від імені своїх малолітніх дітей, бояри вигнали її з міста і їй довелося шукати захисту в угорського короля. Тим часом, навесні 1213 р. на галицькому престолі утвердився один із найзаможніших серед місцевих олігархів боярин Володислав Кормільчич. То був безпрецедентний у політичній історії Київської держави випадок, який не міг не викликати осуду і засудження не тільки з боку руських князів, але й володарів сусідніх країн. Тому не дивно, що невдовзі війська угорського короля Андрія рушили на Галич й скинули Володислава з княжого престолу, посадовивши на ньому натомість малолітнього Андрієвого сина Коломана.

Проте своєю недалекоюглядною політикою, зокрема, безцеремонним втручанням у церковно-релігійні справи руського духовенства, угорські урядовці викликали до себе глухий спротив галичан. Коли терпінню останніх прийшов край, до Галича 1219 р. нагодився запрошений боярами князь Мстислав Мстиславич, прозваний за своє воєнне щастя Удатним. Але під натиском об'єднаних польсько-угорських військ він змушений був на короткий час поступитися Галичем. Заручившись підтримкою володимиро-волинського князя Данила Романовича та половецького хана Котяна,

⁴ Грушевський М. Галицьке боярство XII—XIII ст. // Грушевський М. С. Твори : у 50 томах. — Т. 6 : Серія «Історичні студії та розвідки (1895—1900)». — С. 444—445.

Мстислав навесні 1221 р. розгромив угорську залогоу поблизу Галича й повернувся на галицький престол.

Політична влада галицького боярства і його участь у державному управлінні реалізувались через боярську раду. Значення боярської ради особливо зросло у перші десятиліття XIII ст. В той час галицьке боярство набуло найбільшої могутності і впливу. З метою максимально обмежити владу галицького князя тамтешні бояри позбавили його права розпоряджатися наявним фондом земельних володінь Галицько-Волинської Русі. Мстислав Мстиславич, відчуваючи свою безпорадність супроти боярської політики, вирішив спекатися Галичини й розпочав переговори з угорським королем. Він видав свою доньку за угорського королевича Андрія й передав йому Галич, а сам рушив до свого Торчеська, де невдовзі й помер.

По смерті останнього в 1228 р. у боротьбу за Галич активно втрутився волинський князь Данило Романович. Ця боротьба була затятою і довготривалою. Коли восени 1235 р. після смерті короля Андрія на угорському престолі утвердився його син Бела IV, який підтримував Ростислава Михайловича у його змаганнях за Галичину, Данило став шукати підтримки при дворі австрійського герцога Фрідріха Бабенберга. Настраханий цим союзом Бела залишив Ростислава наодинці у боротьбі із Романовичами за Галичину. Впродовж 1236—1237 рр. вони двічі виступали походом на Галич, але не домоглися успіху. Данило визнав право Ростислава Михайловича на Галич, вдовольнившись закутнім Перемишлем.

Однак амбітному Ростиславу це не сподобалося і він одібрав його у Данила, що і викликало новий спалах збройної боротьби. Скориставшись відсутністю Ростислава Михайловича, який вирушив зі своїм військом у похід на Литву, Данило стрімким маршем виступив з Холма на Галич. Побачивши хоругви Данила під стінами Галича, городяни стали вітати князя: «Се держатель наш, Богом даний» й відчинили йому міські брами. Данило увійшов до міста й, поклонившись Богу у церкві Богородиці, сів на престолі свого батька.

Ростислав, довідавшись про це, не став випробовувати долю, а поспішив до угорського королівського двору. Слідом за ним туди подався і настраханий першою появою монголо-

татарських загонів під Києвом і його батько. Проте, Бела непривітно зустрів руських вигнанців, і ті подалися шукати миру до Данила в Галич. Данило Романович уклав з ними мирну угоду, за якою визнав Київ за Михайлом, а Ростиславу дав у володіння Луцьк. Сам же він, не полишаючи надію одружити свого сина Лева з угорською королівною, відправився на перемовини до Бели в Угорщину.

Між тим, по землях Русі сунули монголо-татарські полчища. Ними вже захоплено Київ, зруйновано безліч міст і фортець на Київщині, Чернігівщині і Волині. Європа завмерла у тривожному очікуванні. Коли чужинці вступили на землі Угорщини, Данило повернувся на Волинь, а Ростислав Михайлович разом з батьком подалися до Києва і Чернігова.

Галицько-Волинська земля зазнала порівняно меншої шкоди від навали ординців, ніж східні князівства. Либонь тому Роман Михайлович знову ласиться на Галич. Разом з болохівськими князями і частиною вірних йому галицьких бояр він спробував заволодіти містом, але його сподівання були марними. Після кількох спроб утвердитися в Галичі він знову змушений був у 1242 р. поступитися ним Данилу Романовичу й шукати прихистку при дворі угорського короля. Цього разу Бела вельми прихильно зустрів руського вигнанця й нарешті дав згоду на його шлюб зі своєю донькою. Невдовзі після весілля, заохочений підтримкою свого могутнього тестя, Ростислав знову вирушив у похід на Галичину. Спершу він здобув перемогу під Перемишлем у сутичці з передовими загонами Данила, але, коли той сам виступив на Ростислава з великим військом, повернув свої полки назад.

Влітку 1245 р. Ростислав на чолі польсько-угорського війська знову рушив на Перемишльщину й став зі своїм військом під містом Ярославом над Сяном. На свою біду, зарозумілий і хвалькуватий Ростислав влаштував під мурами Ярослава рицарський турнір, під час якого під ним упав кінь і князь вивихнув собі плече. Відвернулося від Ростислава воєнне щастя й під час бойовища з Романовичами. Військо Данила Галицького завдало рішучого удару полкам Ростислава та його угорським союзникам. Багато з них полягло на полі бою або було захоплено в полон, як-от

воеводу Фільнія Гордого. Сам же Ростислав порятувався ганебною втечею до Кракова: «бежа въ Ляхы и поемъ жену свою иде въ Угры; про то бо изъ Угорь пришелъ баше, съ женою, въ Лядскую землю, мысля же въ умд своемъ взяти Галичь и обладати имъ; Бог же за високу мисль его не сътвори тако, еже онъ мысляше»⁵.

Ярославська битва назавжди поклала край честолюбним помислам Ростислава Михайловича стати володарем Галичини. Йому судилася інша доля — бути баном Славонії, потім Мачви, що охоплювала землі правобережжя Сави і Дунаю. Після смерті цього неспокійного характером князя з династії чернігівських Ольговичів його володіння перейшли до вдови Анни та синів Михайла і Бели. Дві доньки Ростислава стали жонами визначних слов'янських володарів Європи. Так, старша Кунегунда була дружиною чеського короля Пржемислава Оттокара, а Грифіна — краківського князя Лешка Чорного.

У тьмяному полиску свідчень писемних джерел ці історичні події постають сірою шеренгою буденного політичного життя середньовічної Європи. Тільки творча уява письменника здатна вхопити його живу енергетику. Розцвічені різнокольоровими барвами соковитих художніх рядків пера Івана Корсака, події і явища набувають якісно нового виміру, спонукають до роздумів й переосмислення маловідомих сторінок минулого нашої країни. Ця книга допомагає глибше осягнути місце Галицько-Волинського державно-політичного утворення в системі тогочасних міжнародних відносин та роль Русі і її правлячої еліти у складних процесах історичного розвитку ряду країн середньовічної Європи. Цим і визначається позитивна якість твору, який, переконаний, не залишить байдужим широке коло читачів.

Володимир РИЧКА,

*головний науковий співробітник Інституту історії України НАН України,
доктор історичних наук, професор.*

⁵ Галицько-Волинський літопис // Дослідження. Текст. Коментар. — К., 2002. — С. 108.

ВДОМА У СЕБЕ, В ЄВРОПІ

Кілька авторських зауваг навздогін...

Знана французька актриса Мілен Демонжо, невістка Жоржа Сіменона, в автобіографічній повісті «Харківський бузок» писала: «Я десь років із десять тому знімалась у фільмі, зйомки якого відбувались неподалік від Харкова. Погода була холодною, але у мене на душі було тепло, адже я потрапила на батьківщину своїх предків, насамперед мами. Сподіваюсь, не востаннє. Дуже хочу колись ще там побувати... Відчувається, що українці — співучий народ. Тепер я розумію, звідки у мене така любов до музики. Коли я вперше побачила українське поле, зробила те, що вразило моїх супутників: стала на коліна і взяла пригорщу цієї чорної, масної, родючої землі. Я була дуже схвильована, що бачу ці безмежні простори, які мама так хотіла ще раз побачити. Цю землю я привезла у Францію».

Мілен Демонжо, удостоєну найвищої державної відзнаки Франції в царині культури — ордена Командора мистецтв і літератури, взагалі-то хрестили у Харкові Марійкою...

В цій старовинній просторій будівлі, яка зветься європейським домом, інколи так дивовижно складаються долі.

Тож перш, ніж повести мову про віддалену століттями постать князя Ростислава Михайловича, висловлю кілька думок.

Диву даєшся, слухаючи на черговому телевізійному ток-шоу штатних українофобів з кругозором та інтелектом дрозопіли. Все кличуть вони у степи Азіопи, де й досі із закритими шаблями мчать чингізиди з «розкосими і жадібними очима», полишаючи за собою безживну землю і поруйнований народ, де навіть добродушний селянський парубок з розхристаною і простяцькою душею під черемхо-ве весняне буяння замріяно мислить, як би йому «в ніч где-нібудь в степи с кистенем стоять»...

Та бог з ними, з тими позашлюбними дітьми чингізидів. Як казав той самий парубок, вони самі в собі помруть, зітліють падалицею листопадовою.

Насторожує інше. Цілком сучасні, пристойно освічені люди на тих самих ток-шоу нагадують інколи припізнаних колядників, що бродять під брюссельськими та іншими вікнами, все вагаючись та соромлячись, чи милостиво дозвлять їм заколядувати: пустіть нас в Європу.

Тут мимоволі пригадується — чи ж то не в околиці села Ділове Рахівського району Закарпаття приїхали якось інженери та науковці з віденського цісарського військово-географічного інституту, довго міряли та переміряли, а врешті встановили двометровий, з високоякісного бетону, знак у формі зрізаної чотиригранної піраміди. А на тому знакові латиною висікли:

«Locus Perennis Diligentissime cum libella librationis quae est in Austria et Hungaria confecta cum mensura gradum meridionalium et paralleloumierum Europeum: MDCCCLXXXVII».

У перекладі академіка Н.Тарасова напис звучить так: «Постійне точне, вічне місце. Дуже точно, зі спеціальним апаратом, який виготовлений в Австрії та Угорщині, за шкалою меридіанів та паралелей, встановлений тут центр Європи... 1887».

Щоправда, траплялися спроби поставити під сумнів кваліфікацію старих віденських інженерів.

Ой, ні, сказали, отямившись, географи Німецької імперії на початку 1900-х років, центр європейський у нас, в столиці Саксонії, он там, дивіться, якраз біля церкви Фрауенкірхе. В 1989 році литовці, посилаючись на французів, собі стали стверджувати, що той центр від Вільнюса хіба у чверть сотні кілометрів. Не минуло і року, як білоруси вже наполягали, що насправді той центр в 48 кілометрах на захід від Полоцька. А ще в Латвії біля джерела святої води під Ригою, у Словачії, в півніжжі гори Кракуле...

Отож, коли так «пересувають» меридіани з паралелями, значно простіше тим чи іншим хитрунам «пересувати» історичні постаті і визначати їх місце в європейському контексті.

Нерідко українців теж комусь хочеться перемістити, як отой меридіан, зі свого природного споконвічного місця.

Облишимо без уваги російських наперсточників від історіографії (саме їх, а не істинних вчених), у яких не тільки

Ростислав Михайлович, а й король Данило Галицький з братом Васильком возведені в «исконно русские князи». Тут ліків, звісно, немає. Облишимо оті маніакальні спроби «приписати» нас до Азіопи, натомість з іронією спостерігатимемо, як «затухають» спроби спростувати визначення географічного європейського центру старими віденськими інженерами.

Ми таки в Європі, принаймні, географічно.

А духовно?

Коли один з недавніх українських президентів проголошував: «Додому, в Європу!», то сперш подумалося, що цей поважний девіз властиво саме його авторства.

Аж читаю спомини про дипломата, науковця і публіциста, знавця чи не всіх європейських мов, а ще грузинської, кельтської, каталонської і аж до есперанто, секретаря дипломатичної місії в Празі часів УНР Ольгерда Бочковського, в яких наводяться його слова: «З московської в'язниці я втікав у Європу, до себе, додому...»

Зрештою, це і Бочковський не першим сказав.

Отже, ми у Європі.

Наступне тепер питання. Камо грядеші?

Сходом ситі, проти ночі і згадувати не годиться. А як там в іншому боці?

Давно анекдотом стало марення романтиків часів першовитоків української незалежності століття минулого, запозичене з дотепної обіцянки Остапа Бендера спантеличеним членам «Меча і орала», — «захід нам допоможе». Рівно таку ж він надасть нам поміч, як в тринадцятому столітті, коли затяті суперники і час від часу вороги Данило Галицький і батько Ростислава Михайло Чернігівський, наче змовились, в один голос переконували і просили про об'єднання сил, істинно хрестовий похід, про захист християнської цивілізації від навали зі Сходу. І такий же успіх мав угорський король Бела, тесть Ростислава Михайловича, коли уклінно благав імператорів австрійського і німецького. Натомість не один, і не два, і не три відбулися хрестових походи зовсім в іншому напрямку, цілковито шкідливі, лиш позірно прикриті фарисейськими закличками про захист Гробу Господнього — єдиним за багато століть,

хто перепросить церкви і людство, буде лишень Іоан Павло II.

Згодом нам теж неабияка «поміч» була. Коли Гадяцька угода Івана Виговського та Юрія Немирича мала пустити коріння (вся історія європейського континенту могла бути іншою), і як Денікінові помагала Антанта класти в могилу люд цієї землі — навіть оплачені вже українською владою медикаменти для вояків УНР не віддали... У новітні часи теж багато цікавого: досить почитати щоденники помічника президента СРСР Анатолія Черняєва, як по черзі Україну «здавали» велемудрі західні лідери або як М. Тетчер переконувала, як смакуватиме нам залишатися і надалі імперською провінцією.

Між тим, як упродовж останнього тисячоліття розбудовувався європейський дім, то знаходимо там покладену нами не одну цеглину, бо люд з цієї землі у тій розбудові не шкодував мозолів. У судинах старовинної родової еліти є немала частка української крові, рівно ж в судинах еліти, яку в пізніші часи зватимуть інтелектуальною. Не будемо говорити про Францію від Анни Ярославни чи Григорія Орлика, члена таємної ради короля (в це своєрідне правляче політбюро входило аж чотири душі: сам король, канцлер, міністр закордонних справ і Орлик), аж до Нобелівського лауреата Жоржа Шарпака, як пишуть усі дослідники, «французького фізика, народженого в Польщі». Справжнє ж ім'я його Георгій Харпак, він з містечка Дубровиця Рівненської області. Ми сперечаємося про «акліматизацію» Болонського процесу в освіті, інколи забуваючи, що ректором Болонського університету літ отак п'ятсот тридцять тому був Юрій Котермак-Дрогобич. А який захоплюючий історичний роман можна було б написати про Агату Київську, дружину англійського короля Едгарда. Її донька Маргарита вийшла заміж за шотландського короля, народила йому восьмеро дітей, з яких четверо синів стали в різні часи королями Шотландії, а дочка Матильда — англійською королевою. Миготять віки... Ось Наталці Захарченко — перепрошую, Наталі Вуд! — вручають Оскара за найкращий фільм, Стіва Возняка з буковинського кореня Рональд Рейган удостоює найвищої нагороди за комп'ютерну революцію...

Навіть побіжна оповідь про люд з України, який розбудував європейські та інші світи, може хіба вміститися у величезній багатотомній енциклопедії. Князь Ростислав Михайлович був одним з тих, кому доля проклала стежки в край, «де сонце заходить», кому випало в балканських, придунайських та суміжних краях жити і господарювати. Різне про цього князя можна дізнатися з українських, польських, російських, чеських, сербських чи болгарських джерел. Авантюризм і задирака, причому, як інколи пишеться, задиракою був навіть більшим, аніж його їжакуватий не в міру отець. Але так само пишеться про добрі діла князя Ростислава в урядуванні, коли після відходу візантійців йому практично «з нуля» доводилося проводити адміністративну реформу. Ще складніші клопоти на плечі лягали, аби відновити життя краю опісля татарського нашествия. А що залишила по собі навала зі Сходу, можна хіба частково уявити зі свідчень сучасника Фоми Сплітського, вихованця Болонського університету, що в деталях описував той нестерпний жах: «Татари ж підряд сікли мечем всіх... Вони не мали найменшої пошани до жінок, любові до дітей, співчуття до старості; з однаковою жорстокістю знищували весь рід людський... Коли підходили до обителі монахів, назустріч їм, аби засвідчити пошану переможцям, нерідко виходив хор кліриків, які співали гімни і несли дари. Але татари, цілком позбавлені милосердя та людяності, насміхалися над їх благочестям і без будь-якого жалю рубали голови. А потім вдиралися у ворота, все грабували, підпалювали будівлі, оскверняли церкви; вони руйнували алтарі, розкидали мощі, з облачення священного робили стрічки для своїх дружин і наложниць».

Тестеві Ростислава Михайловича вдалося, напруживши сили, за чотири роки майже відбудувати поруйноване, за що здобув у народі заслужене ймення «другого засновника Угорщини».

Зятеві випала схожа доля — випаленій і витоптаній землі треба було вернути життя. Ще в тридцятих роках минулого століття знаний поет, історіософ та мислитель Василь Пачовський писав: «На Закарпатті по нападі татарів князь Ростислав, син Михайла Черного, зять Бели IV, одержав усі маєтки Мармарошу, Углі, до Землину й

Шарошу, та володів ними від 1243 до 1262 року. Заселяв він цілі простори смердами зі свого попереднього князівства чернігівського й київського, а потім з Галичини».

Власне, князь Ростислав Михайлович став у поміч тому природному розселенню, яке вже тривало віками, особливо ж посилювалося при Володимирі Великому. Михайло Грушевський, розглядаючи етнічні процеси ще раніше на Закарпатті, писав: «У другій половині VI в. українська колонізація могла в головнішій уже опанувати свою територію». Ця думка збігається з баченням іншого поважного науковця, члена-кореспондента Петербурзької АН, академіка АН України, Празької та Віденської академії наук Володимира Гнатюка. У статті «Чи закарпатські Українці автохтони?» він стверджував: «Та кілька разів появлялися азійські кочовничі племена на степовій Україні, стільки разів випирали Українців на північ і на захід, наслідком чого вони відступали в волинські ліси, поліські болота та Карпати». А ще відповідь, де взялися українці на Закарпатті, можна знайти в науковій спадщині угорських істориків XIX — початку XX ст., які народилися на Закарпатті, жили тут і працювали протягом тривалого періоду свого життя, — Й. Балайті, К. Мейсароша, Т. Легоцького, А. Комаромі, І. Сіладьї, А. Годинки, Я. Мігальї, О. Сабова, В. Сулінчака та інших.

Несподівано постать князя-бана Ростислава Михайловича набуває сьогодні особливої актуальності. Нескладно вирахувати, хто розіграє на Закарпатті «русинську карту» і хто посварити хоче тутешній люд. У січневому привітанні 2011 року лідерів «русинського політичного руху» В. Джугана, В. Микулина і Д. Сидора московському патріархові Кирилові читаємо: «Вы недавно побывали с пастырским визитом на территории Древней Руси («Киевскую» придумали ученые в 19 веке), в граде Киеве, который должен был стать «матерью городов русских». Стал ли он таковым, вопрос другой». І далі: «как Павлова настойчивость и трудолюбие апостола славян Кирилла, зазвучала там Ваша вдохновенная проповедь о духовном единстве трех ветвей православных русов от Карпат до Камчатки. А в это время молилась с Вашим Святейшеством и четвертая часть Русского Мира — Карпатская ПраРусь».

Нагадуючи московському патріархові (а то ще забуде!), що «русины — подлинно живая часть Русского Міра», протієрей Д. Сидор лякає, що «международным правом предусмотрено и силовой сценарий. Народ после многих лет требований о своих правах имеет право с оружием в руках защищать свою свободу».

Хто ж знає краще минувшину краю: угорські вчені, що багато літ віддали дослідженням, та українські історики, обрані до чотирьох академій, — чи новоявлений сповідник «Русского Міра от Карпат до Камчатки»?

Автор цієї книги не побоявся дати їй доволі претензійну назву «Завойовник Європи». Але з таким же успіхом перше слово були підстави замінити на «розбудовник». Бо такі багато-пребагато нашого люду, і то добірного здебільшого, йшло у чужі поля, розбудовувало чужі міста, здобувало славу чужим краям по всій Європі і не лише — щоби згодом поля ті й міста почувались їм рідними, а слава ставала всеєвропейською... Князь Ростислав Михайлович був у числі їх.

Різне про цього князя знаходимо в історичних джерелах, бо то такий чоловік, що одною фарбою годі його малювати. Найгостріші докори на адресу Ростислава Михайловича можна знайти у творах болгарських істориків, зокрема, що його підкупили нікейці на перемовинах побіля річки Регіна і він за хабар «здав» фортецю Чепино та частину земель.

Не стану заперечувати цієї версії, що князя зовсім ганьбить. Але побутує у публікаціях і інша версія. Не з бідних був князь, зять короля і тесть царя, володар доволі заможного банства-князівства, тож марно було хабарем його спокшати. Тим паче, посольство числом поважне, рішення не одноособово приймалося. А нікейці повели перемовини в стилі, що згодом назвуть «візантійщиною». Перший варіант мирової болгарське посольство зовсім відмовилося підписувати як істинно кабальний, згодом, при шантажі нікейців, і собі вдалися, аби виграти час для Болгарії, до хитрощів дипломатичних. Посольство, домовилися поміж собою, підписує договір, але цар не повинен затвердити, тож весь документ виявиться нелегітимним...

Залишається лишень сподіватися, що колись науковці до істини таки докопаються. Хоча з жалем можна зазначи-

ти, що «копання» те йде вельми мляво: начебто й є публікації про князя Ростислава Михайловича, але здебільшого оглядові, колоночки публіцистичні тощо, останнє ж ґрунтовне дослідження було сто шістьдесят років тому. Його зробив одесит, вихованець Мюнхенського і Гейдельберзького університетів Спиридон Палаузов, родом болгарин.

Ще стільки не вивчено в нас в україно-болгарських стосунках. А хіба з чехами краще? А з угорцями або з сербами, де судилось найбільше прожити Ростиславу Михайловичу? В російській історіографії, до слова, досить пильна увага стосункам із сербами. Ми теж би могли багато цікавого оповісти про М. Козачинського, ректора першої в Сербії Карловацької гімназії, а ще про П.Ненадовича, відомого сербського культурного діяча, який пишався тим, що він «школ карловацких Козачинских ученик», про розписи тамтешніх монастирів українськими художниками...

Чималенько нашого люду проклало стежки у «край, де сонце заходить», йшли праведні й грішні, одним бачилася попереду себе висока й дзвінка мета, іншим — лиш вижити... І якщо колись вродиться винахідник, що виміряє достеменно відсоток кожного в розбудові Європи, то належно сприйме пристойну частку в тій справі українського інтелекту, гірких мозолів і крові.

Ми в себе вдома, не маєм потреби зазирати ні в чий вікна.

Іван КОРСАК.

Зміст

Завойовник Європи	5
<i>Володимир Ричка. ILLUSTRIDUCE GALICIAE ET BANO TOTIUS SCLAUONIAE</i>	143
<i>Іван Корсак. Вдома у себе, в Європі. Кілька авторських зауваг навздогін...</i>	152

Літературно-художнє видання

**Корсак Іван Феодосійович
Завойовник Європи**

Художнє оформлення Ігоря Женченка

Формат 84x108/32. Гарнітура SchoolBook.
Друк офсетний. Ум.-друж. арк. 8,4.
Обл.-вид. арк. 7,8.

ТОВ «Видавниче підприємство «Ярославів Вал»»
Адреса: 01034. Київ, вул. Ярославів Вал, 21-Є, оф. 57.
Тел./факс: 234-15-24.
E-mail: yar_val@ukr.net

Свідоцтво про внесення до державного реєстру
суб'єкта видавничої справи: ДК № 2971 від 12.09.2007 р.

Віддруковано у ТОВ «Друкарня «Бізнесполіграф»»
м. Київ, вул. Віскозна, 8.
Тел. 503-00-45